

Szociológiai

SZEMLE

2022/2
32. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, GEAMBAȘU RÉKA, HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA (FŐSZERKESZTŐ), NÉMETH KRISZTINA, ROSTA GERGELY (FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES), SZALMA IVETT, TOMAY KYRA, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: STEFKOVICS ÁDÁM

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONYI FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4** **Kiss Márta – Rácz Katalin:**
Helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatok és önkormányzati szerepek a vidéki hátrányos helyzetű térségekben – Elemzési szempontok és esetek
- 34** **Balogh Eszter – Mikó Fruzsina – Csanády Márton:**
Karrierhaszon-dilemmák: magyar nők lehetőségei az osztrák munkaerőpiacon
- 57** **Máté-Tóth András – Balassa Bernadett:**
*A traumatizált társadalmi tudat dimenziói.
Adatok a sebzett kollektív identitás elméletéhez*

Recenzió

- 78** **Horzsa Gergely:**
*Társadalomstruktúra az Orbán-rendszerben.
Kovách Imre és munkatársai integrációs mechanizmusokról
szóló köteteinek bemutatása*

Szak-ma – aktualitások, közélet, vita

- 91** **Szigeti Ákos:**
*Távrolról is olvasható?
A szövegbányászat perspektívája a szociológiai kutatásban*

Helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatok és önkormányzati szerepek a vidéki hátrányos helyzetű térségekben

Elemzési szempontok és esetek

Local economic development practices and the role of local government in disadvantaged rural areas

Analytical perspectives and cases

Kiss Márta¹ – Rácz Katalin²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.2.1>

Beérkezés: 2021. 10. 25.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 01. 27.

Elfogadás: 2022. 03. 04.

Összefoglaló: Kutatásunkban helyi gazdaságfejlesztési (HGF) gyakorlatokat és a települési önkormányzatok fejlesztésekben betöltött szerepét vizsgáltuk a vidéki, hátrányos helyzetű térségekben. A nemzetközi és hazai szakirodalom feltérképezését követően kidolgoztunk egy helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatok kvalitatív leírására és összehasonlítására alkalmas – 17 tényezőből és 36 altényezőből álló –, komplex elemzési szempontrendszer, melynek segítségével tanulmányunkban bemutatunk két magyarországi HGF gyakorlatot. A vizsgált gyakorlatokat megvalósító településekre jellemző, hogy – bár hátrányos helyzetű térségekben helyezkednek el – környezetükhöz képest relatíve kedvező adottságokkal és jó forrásabszorpciós képességgel bírnak, hosszú távú tervekkel, komplex célokkal és eszközrendszerrel kivitelezik helyi fejlesztéseiket, illetve rugalmasan reagálnak az aktuális kihívásokra, lehetőségekre. Ugyanakkor részben az eltérő jellemzők – közülük meghatározó a településméret –, valamint ezzel összefüggésben a különböző társadalmi kihívások miatt a HGF fókuszok és eszközök is eltérők. A két eset kapcsán továbbá jól kirajzolódik, hogy jelentősebb önkormányzati vagyon és saját pénzügyi források híján a vizsgált települések a fejlesztések tekintetében elsősorban külső, zömmel redistributív pályázati erőforrásokra támaszkodhatnak egy erős adminisztratív és pénzügyi függőségi keretrendszerben, ami alapvetően meghatározza a helyi fejlesztések irányát és tartalmát.

Kulcsszavak: települési önkormányzat, helyi gazdaságfejlesztés, szociális gazdaság, helyi fejlesztések eszközei, helyi erőforrások, fenntarthatóság, innováció

¹ A Budapesti Corvinus Egyetem CIAS, Társadalomtudományi Kutatóközpont, email: marta.kiss@uni-corvinus.hu, kiss.marta@tk.hu

² Agrárközgazdasági Intézet Fenntarthatósági Kutatások Igazgatóság, email: racz.katalin@aki.gov.hu

Abstract: In our research, we examined local economic development (LED) practices and the role of local governments in rural, disadvantaged areas. After mapping the international and national literature, we developed a complex system of analytical criteria for the qualitative description and comparison of local economic development practices – consisting of 17 factors and 36 sub-factors – with the help of which we present two HGF practices in Hungary. Although they are located in disadvantaged areas, the examined settlements are characterized by relatively favourable conditions and good resource absorption capacity compared to their environment, they implement their local developments with long-term plans, complex goals and tools, and they react flexibly to current challenges and opportunities. However, partly due to different characteristics – decisive of these the size of the settlement – and related societal challenges, HGF focuses and tools are also different. In connection with the two cases, it is clear that in the absence of significant municipal assets and own financial resources, the examined settlements can rely primarily on external, mostly redistributive tender resources in a strong administrative and financial dependency framework, which fundamentally determines the direction and content of local developments.

Keywords: local government, local economic development, social economy, local development toolkit, local resources, sustainability, innovation

I. Bevezetés

Tanulmányunkban a magyarországi hátrányos helyzetű térségek településein zajló helyi gazdaságfejlesztési (továbbiakban HGF) gyakorlatokat, önkormányzati szerepvállalást vizsgáljuk komplex megközelítésben. A kutatás első fázisában feltártuk, hogy a nemzetközi és hazai szakirodalomban milyen módszertani megközelítést, elemzési szempontokat használnak a kutatók a HGF gyakorlatok megvalósulását befolyásoló tényezőkre és az önkormányzatok helyi fejlesztésekben betöltött szerepére vonatkozóan. Ezt követően elemzési keretet alkottunk kvalitatív kutatásunkhoz, melynek segítségével a különböző fejlesztési gyakorlatok könnyebben leírhatóvá, összehasonlíthatóvá váltak.³ Feltáró jellegű kutatásunk során öt éven keresztül követtük két településen⁴ a helyi gazdaságfejlesztés alakulását; vizsgálataink komplex megközelítésben, holisztikus módon zajlottak. Kutatási kérdéseink öt csoportba sorolhatók: i) Milyen mértékben és hogyan befolyásolják a HGF gyakorlatok megvalósulását a település jellemzői, adottságai? (Például településméret, földrajzi elhelyezkedés, társadalmi/történeti tényezők stb.) ii) Milyen, a helyi fejlesztésben mobilizálható erőforrásokkal bír a település, és mi jellemző ezekre? (Pénzügyi, humán, intézményi és technológiai) iii) Mi jellemző a helyi stratégiai tervezésre és a HGF eszközrendszerére? iv) Mi jellemzi a HGF irányítást és koordinációt, és milyen kooperációs minták azonosíthatók? v) Mennyiben tekinthetők innovatívnak és fenntarthatónak a HGF gyakorlatok?

3 A különböző elemzési szempontok szisztematikus rendszerezésének szükségességét Capkova (2005) is megerősítette, aki a témában íródott hat nemzetközi országtanulmány összehasonlító elemzésére vállalkozott. A nemzetközi és hazai szakirodalom tanulmányozása során leginkább kvantitatív indikátorrendszerek közzétételével lehet találkozni (pl. Wong 2002, Mezei 2008), ugyanakkor több olyan „soft” tényező is van – ahogy Wong (2002) is megjegyzi –, amelyek kvalitatív eszközökkel jobban vizsgálhatók. Ez tehát alátámasztja a helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatok kvalitatív leírásának indokoltságát.

4 A kutatás megkezdésekor három településen zajlott a vizsgálat, 2021-ben azonban már csak kettő maradt, amely megfelelt a vizsgálati kritériumoknak. (Lásd később.)

A kutatást 2017-ben kezdtük, több ízben folytattunk terepmunkát, folyamatosan követtük a településeken zajló fejlesztéseket.⁵ A 2021-es vizsgálati időszakban – összefüggésben a helyi gazdaságfejlesztésben mutatkozó változásokkal – az önkormányzatok és vállalkozások kapcsolata, valamint a társadalmi felelősségvállalás és a szociális gazdaság szerepe kapott kiemelt hangsúlyt (a HGF tekintetében). Jelen tanulmányban a nemzetközi és hazai szakirodalmi háttér rövid bemutatása és a vizsgálati keret ismertetése után két esettanulmányt közlünk: egy lakosságszám alapján kisebb és egy közepes méretű település komplex szemléletű, összetett eszközrendszerrel működő helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatát mutatjuk be a meghatározott elemzési szempontok mentén. A kutatás során az eltérő adottságú és helyzetű településeken különböző fókuszú gazdaságfejlesztési gyakorlatok megvalósulásával találkoztunk, ugyanakkor hasonlóságok is mutatkoztak. Bár mindkét település esetében diverz és több tekintetben is innovatív eszközrendszer jellemzi a helyi fejlesztéseket, a kistelepülésen – méretéből és földrajzi helyzetéből adódóan – a helyi társadalmi kihívások, különösen a lakosság megtartása és a hátrányos helyzetű családok támogatása jelentősen meghatározza a HGF fókuszát, míg a nagyobb, közvetlen környezetében központi szerepet betöltő település stratégiáit egyre erőteljesebben befolyásolják a vállalkozói érdekek és az elsődleges munkaerőpiacon jelentkező igények kiszolgálása.

Ötéves vizsgálódásunk során felhalmozott tapasztalataink alapján igyekeztünk az eseteket a magyarországi hátrányos helyzetű térségekben megfigyelt gazdasági és társadalmi folyamatok tükrében értelmezni és elhelyezni. Reményeink szerint ezzel hozzájárulunk e folyamatok jobb megértéséhez, emellett bízunk abban, hogy elemzési szempontrendszerünk további kutatásokhoz adhat támpontot.

II. A helyi gazdaságfejlesztés fogalma, szereplői, irányai

II.1. A helyi gazdaságfejlesztés fogalma

A helyi gazdaságfejlesztés fókusza a változó gazdasági, társadalmi és környezeti kihívásokra reagálva folyamatos átalakuláson megy keresztül. Míg az 1960-as évektől az 1980-as évek elejéig a helyi gazdaságfejlesztés terén a fizikai infrastruktúrába történő beruházások kaptak kiemelt figyelmet, addig az 1980-as évektől a kilencvenes évek közepéig tartó második hullámban a meglévő vállalkozások megőrzése, növekedési pályára állítása került előtérbe. A kilencvenes évektől a helyi gazdaságfejlesztési koncepció középpontjában már a „soft” beruházások, a köz- és magán-szektor szereplői közötti partnerségek, a hálózatépítés, valamint a szervezetfejlesztés állnak (World Bank 2004).

Míg a HGF hagyományos definíciója szerint a gazdaság fejlődése előtt álló akadályok lebontását, a piac tökéletlen működési következményeinek kezelését és munkahelyteremtést foglal magában (Faragó 1991, Bingham–Mier 1993, Blair 1999), addig

⁵ A kutatást a Budapesti Corvinus Egyetem (az ÚNKP- 17-4-II-BCE-30 pályázat keretében), valamint az EFOP 1.4.1-15 program támogatta.

az újabb megközelítések a helyi gazdaságfejlesztést már olyan tudatos stratégiaként azonosítják, amelyben a helyi szereplők és intézmények a helyi erőforrások leghatékonyabb felhasználását tűzik ki célul (Capková 2005, Mezei 2006, Bajmócy 2011, Lengyel–Bajmócy 2013). Eszerint ma már a HGF fókuszában nem csupán a szűk értelemben vett gazdasági célok állnak, hanem olyan minőségi változások elérése, mint például a foglalkoztatási szerkezet átalakítása, speciális társadalmi problémák kezelése vagy az életminőség javítása (Puljiz 2004).

A témával foglalkozó kutatók markáns csoportja a helyi gazdaságfejlesztésben közreműködő szereplők alapján tesz kísérletet a HGF fogalmi lehatárolására (Martin 2000, Swinburn 2006, Pike et al. 2015, Bajmócy 2011, Áldorfai–Topa 2015). Ezek közül Swinburn (2006:3) megközelítését emeljük ki, aki szerint a helyi gazdaságfejlesztés olyan folyamat, melynek során a köz-, üzleti és nem kormányzati szektor partnerei működnek együtt annak érdekében, hogy a gazdasági növekedés és a foglalkoztatás bővítéséhez kedvezőbb feltételeket teremtsenek. E folyamatban kulcsszerep hárul a helyi önkormányzatokra, hogy megfelelő üzleti környezetet teremtsenek a gazdasági szereplők számára (Czene–Riczy 2010).⁶ A továbbiakban a HGF fogalmát az újabb koncepciók szerint, tág értelemben használjuk, az önkormányzatok helyi fejlesztésben betöltött szerepvállalását előtérbe helyezve.

II.2. A helyi önkormányzatok szerepe, feladatkörei a HGF-ben

Nincs általános szabály arra vonatkozóan, hogy az önkormányzatoknak mekkora szerepet kell vállalnia a helyi fejlesztésekben, a beavatkozás mértéke és típusa olyan külső és belső tényezőktől függ, mint a demográfiai adottságok, a gazdasági környezeti feltételek, a rendelkezésre álló pénzügyi és humán erőforrások, vagy a gazdasági fejlődést befolyásoló döntéshozatali tényezők. Az önkormányzat által végzett gazdaságfejlesztési tevékenységeket hagyományosan két fő kategóriába sorolják a szakértők: i. ösztönző támogatások nyújtása a vállalkozások számára, amelyekről nagyobb mértékű gazdasági fejlődés várható; és ii. stratégiai kezdeményezések az adó-, költségvetési és kormányzati szabályozási politikák megváltoztatására a helyi gazdasági fejlődés előmozdítása érdekében (Bartik 2003:2).

A nemzetközi felmérések szerint az önkormányzatok legjellemzőbb gazdaságfejlesztési tevékenysége a (az ICMA⁷ 2004-es adatfelvétele alapján lásd: Morgan 2009) a magánberuházások támogatása és a munkahelyteremtés. Ugyanakkor az újabb kutatások szerint egyre jellemzőbb tendencia, hogy a helyi önkormányzatok hagyományos szerepüket meghaladó tevékenységeket is végeznek, melyek a szélesebb társadalmi érdekek (kisebbségek, hátrányos helyzetűek stb.) kiszolgálását és a gazdasági fejlődés költségeinek és hasznainak igazságosabb elosztását célozzák (Morgan 2009: 2).

⁶ Szűkebb megközelítés szerint a helyi fejlesztés a helyi önkormányzatok, illetve egyéb közösségi irányítású szervezetek által ösztönzött folyamat (Blakely–Bradshaw 2002).

⁷ International City/County Management Association.

A nemzetközi felmérések alapján elmondható, hogy az önkormányzati szerepek spektruma rendkívül széles és országonként különböző jellegű, ám közös jellemzőnek tűnik a partnerséget, a kooperációt, valamint az innovációt elősegítő szerep felértékelődése. A helyi önkormányzatok fontos feladata továbbá a helyi tudás összegzése és kiaknázása, valamint a meglévő és a potenciális gazdasági szereplők támogatása, képessé tétele, valamint koordinálása a hatékony együttműködés érdekében (Bartik 1991, Pearce–Mawson 2003, Bennett et al. 2004, Capkova 2005, G. Fekete 2013, Pugalis–Tan 2017 stb.). A közös érdekeken alapuló hálózatok a tapasztalatok szerint stabil koordinációs formát nyújthatnak, amennyiben tagságuk olyan partnerekre korlátozódik, amelyek jelentős erőforrás-hozzájárulásokat nyújthatnak a helyi gazdaságfejlesztésben, különösen akkor, ha a tagok között hatáskör-egyensúly áll fenn. A helyi önkormányzat az ilyen típusú partnerségekben gyakorta katalizátorként működik közre (Tello 2010), a szereplők koordinálásában a polgármestereknek kiemelkedő szerepük lehet.

Magyarországon – főként a vidéki, falusias térségekben – erőteljes szociális irányultság jellemzi a helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezéseket (Czene–Riczy 2010, G. Fekete 2011, Csoba–Sipos 2020). Ennek jellemző formái többek között a szociális földprogramok, szociális szövetkezetek (Kovách 2012). A hazai környezetben az elmúlt évtizedben gyökeresen átalakultak az önkormányzatok feladatai: a hagyományos közszolgáltatási funkciók (például oktatás, egészségügy, szociális ellátás stb.) egyre inkább háttérbe szorulnak, ugyanakkor a közpolitikában a törvényeken, rendeleteken keresztül gazdaságfejlesztési feladatok jelentkeznek, és az önkormányzatoknak egyre inkább piaci tevékenységet folytató és koordináló „faluvállalatként” kell működniük (Csoba–Sipos 2021: 136). (Lásd később részletesebben.)

A nemzetközi trendekről összességében elmondható, hogy a globalizációs folyamatok közepette egyre inkább előtérbe kerülnek azok a megoldások, amelyek a problémákra helyben kívánnak megoldást keresni, a települések specializációra kényszerülnek, hogy komparatív előnyeiket kihasználhassák (G. Fekete 2013). A helyi önkormányzatok szerepe ebben a folyamatban stratégiai, ugyanakkor egyedül nem képesek megvalósítani a helyi fejlesztéseket a kormányzati és egyéb szereplőktől, forrásoktól való függő viszonyuk miatt (Pearce–Mawson 2003, Bennett et al. 2004, Mezei 2008, Pálné Kovács 2015, 2019), továbbá sikerességük nagyban függ attól, hogy mekkora a központi kormányzat által számukra biztosított mozgástér (Kovách 2012, Pálné Kovács 2019, 2021, Finta–Póla 2020).

II.3. A helyi vállalkozások szerepe a HGF-ben, és az önkormányzatokhoz való viszonyuk

Ahogy azt a korábbiakban kifejtettük, a helyi gazdaságfejlesztés egyik alapvető feladata a helyi üzleti környezet fejlesztése és a vállalkozások segítése, támogatása. A helyi vállalkozások a HGF oszlopos tagjaként (a „négy fő láb”, azaz a helyi kormányzati szektor, az üzleti szféra, a tudástranszfer-intézmények, a fejlesztő ügy-

nökségek⁸ egyikeként) ugyanakkor nemcsak célcsoportot képeznek, hanem egyben a fejlesztések aktív résztvevői is. A helyi gazdaságfejlesztésben betöltött szerepük és súlyuk azonban változó, több tényezőtől függ, beleértve érdekérvényesítési képességüket és a helyi társadalomba való beágyazottságukat.

Áldorjai és Topa (2015) az önkormányzatok és vállalkozások közötti kapcsolat-ról kifejti, hogy az önkormányzatok felvállalt tevékenységei között a helyi identitás erősítésének részeként a helyi termékek és szolgáltatások promotálása, előnyben részesítése is gyakran megjelenik, amivel a helyi vállalkozókat helyzetbe hozzák. Az önkormányzatok szemléletformálással erősíthetik a vállalkozói hajlandóságot, és ezzel közvetetten hozzájárulnak a munkanélküliség csökkentéséhez is. Ugyanakkor a szerzők azt is megjegyzik, hogy amennyiben az önkormányzatokat paternalizmus jellemzi, úgy gyakori, hogy a helyi vállalkozások kiszorulnak a helyi beruházásokat érintő döntésekből. A viszony azonban kétoldalú: a helyi vállalkozók „lokálpatrióta működésükkel” sokat lendíthetnek a térség helyzetén (Áldorjai–Topa 2015: 40).

A vállalkozói szegmens ugyanakkor differenciált, és több tényezőtől függ, hogy az adott vállalkozások mekkora súllyal tudnak részt venni a helyi gazdaságfejlesztésben. A kutatások azt mutatják, hogy az egyik legfőbb befolyásoló tényező a vállalatméret, ami nagyban összefügg az érdekérvényesítési képességgel (Áldorjai–Topa 2015). A nagyvállalatok méretükből adódóan jobban tudnak erőforrásokatallokálni, és érdekérvényesítő képességük is nagyobb. Ugyanakkor a kisvállalatok együtt jelentős súlyt képviselnek, mert ők biztosítják a munkahelyek jelentős hányadát (Bajmócy 2011). Elemzési szempont lehet a méret mellett az is, hogy mely szektorban, iparágon belül tevékenykedik az adott vállalkozás, de egyéb jellemzőik, például vállalkozási forma szerint is csoportosíthatók a szervezetek.

II.4. A helyi gazdaságfejlesztés sajátosságai a hátrányos helyzetű vidéki térségekben Magyarországon

A HGF általános jellemzői után tanulmányunk fókuszát a magyarországi vidéki, falusias térségekre irányítjuk, melyek fejlesztése a városi terekhez képest sok tekintetben eltérő célok és mechanizmusok mentén történik (Pálné Kovács 2015).

A hátrányos helyzetű térségekben megvalósuló helyi gazdaságfejlesztést az elmúlt bő évtizedben a helyi önkormányzatok gazdálkodói szerepkörének folyamatos bővülése, a gazdaságkoordinációs és piacszerzési feladatok előtérbe kerülése határozta meg (lásd többek között: Messing 2012, Lendvay–Nagyné Molnár 2013, Váradi 2015, Molnár et al. 2018, Pálné Kovács 2019, 2021). E folyamat értelemszerűen a vidéki térségekben élő hátrányos helyzetű lakosságcsoportok társadalmi és munkaerőpiaci felzárkóztatását célzó integrációs modellekre is kihatott. Míg korábban a diszfunkcionálisan működő önszabályozó piaccal szemben kialakított, alulról szerveződő, a „beágyazott gazdaság” mintáját követő integrációs rendszerek (például szociális földprogram) bírtak a vidéki

⁸ Áldorjai–Topa (2015: 24–25) kategóriái, melyek megfeleltethetők a korábban ismertetett nemzetközi szakirodalomnak. Bajmócy (2011) javaslatára további két lábbal bővítendő a modell, a civil szervezetekkel és a helyi közösség tagjaival.

területeken megvalósuló helyi gazdaságfejlesztésben nagyobb jelentőséggel, 2010 és 2014 között a foglalkoztatást előtérbe helyező, közfoglalkoztatáson alapuló integrációs modell vált meghatározóvá. Ezt követően a helyi gazdaságfejlesztésben egyre inkább szerephez jutottak az önkormányzati irányítással megvalósuló, a társadalmi integrációs célok helyett az önfenntartásnak, a gazdasági fenntarthatóságnak hangsúlyt adó, eredményességüket a piaci tevékenységeik terén bekövetkező növekedéssel mérő, termelő tevékenységet folytató, gazdasági szolgáltatásokat nyújtó HGF kezdeményezések (Váradí 2016, Hamza et al. 2018, Koltai–Rácz 2019, Csoba–Sipos 2021).

A témakörrel foglalkozó elemzések szerint a hátrányos helyzetű térségekben működő települési önkormányzatok számára nehézségként jelentkezik a korábbi forrásszerzési minták, paternalista mechanizmusok lebontása, a helyi erőforrás-alapú fejlesztési módszerek és az aktív részvételi formák elsajátítása (Csoba 2017). Az elmúlt évtizedekben ugyanis a hátrányos helyzetű térségekben elhelyezkedő kistelepülések jelentősebb önkormányzati vagyon, saját forrás (például helyi adóbevételek) hiányában a működés, fejlesztés tekintetében szinte kizárólag külső, zömmel redisztributív pályázati erőforrásokra támaszkodhattak (Kovács 2012). Ennek kapcsán több kutatás rámutatott, hogy a felülről kezdeményezett „egydimenziós” integrációs modellekben a „társadalmi befektetés” jelleg kevésbé tud érvényesülni, miközben a redisztributív függőségek meglévő formái erősödnek fel, illetve a függőségi viszonyok új formái jelennek meg, melyek hosszú távon a társadalmi szolidaritás eszméjének leértékelődésével fenyegetnek (Váradí 2016, Molnár et al. 2018, Lipták et al. 2019, Csoba–Sipos 2020).

Más kutatások szerint minél komplexebb cél- és eszközrendszerrel működtetnek a vidéki térségekben megvalósuló helyi gazdaságfejlesztési programok, és a sokrétű érdekeltségeken keresztül különböző típusú forrásokat, kapcsolati és tudástőkét vesznek igénybe és kombinálnak a fejlesztés során, annál inkább képesek a hosszú távú, fenntartható működésre (Keller et al. 2016). A szerzők további megállapítása, hogy a lokális térben jelentkező heterogén érdekek és eszközök produktív interakciójának alapvető feltétele, hogy a különböző típusú, hátterű helyi szereplők a programtervezésben és a megvalósításban is szerepet kapjanak. További elemzések is megerősítik, hogy amennyiben a HGF-ben nem érvényesül a helyi tevékenységeket rendszerbe kapcsoló, partnerségekre épülő, a kooperációkban rejlő szinergiákat kiaknázni képes működtetési keret, önmagukban a helyi gazdaságfejlesztést célzó pénzügyi támogatások hatásai csak mérsékeltek maradnak (Finta–Póla 2020).

A vidéki térségekben megvalósuló, túlnyomórészt endogén erőforrásokra alapozó gazdaságfejlesztésben erősödő szerepe van a szociális gazdaság szereplőinek, köztük a legtöbbször önkormányzati tagsággal működő szociális szövetkezeteknek (Póla 2019, Finta–Póla 2020). Noha a szociális szövetkezeteket a szervezeten belüli döntéshozatali és irányítási mechanizmusokkal és az egyéb területeken mutatkozó deficitekkel összefüggésben (például a piacra lépéshez szükséges tudástőke, kapcsolati tőke hiánya, vállalkozói tapasztalatok hiánya) számos jogos kritika éri (lásd többek között: G. Fekete–Lipták 2014, G. Fekete et al. 2018, Mihály 2018, Csoba 2020),

szerveződésük jellegéből, sajátos viszony- és érdekrendszerükből, közösség- és koalíciószervező tevékenységükből adódóan több vidéki településen a helyi fejlesztési stratégiába jól illeszthető célokkal rendelkező, projektgenerálásra alkalmas szereplőkké tudtak válni. Az eddigi tapasztalatok szerint a célzott nemzeti és európai uniós támogatásokkal összefüggésben szerepük különösen az elsődleges munkaerőpiacra nehezen visszailleszthető társadalmi csoportok (tartós munkanélküliek, közfoglalkoztatottak) reintegrációjában jelentékeny (Hamza et al. 2018, Koltai–Rácz 2019).

Összefoglalóan elmondható, hogy az utóbbi évtizedben a vidéki térségekben megvalósuló helyi gazdaságfejlesztés súlypontjainak jelentős mértékű eltolódása tapasztalható, ami az önkormányzatokat gyökeresen új működési feltételek közé helyezte. A folyamatot az önkormányzatok gazdaságkoordinációs, piacszervezési feladatainak előtérbe kerülése, a helyi fejlesztés bázisát jelentő közszolgáltatási kompetenciák fokozatos leépülése, valamint a pénzügyi, mérlegelési mozgástér beszűkülése határozta meg, mely folyamatok egyre inkább megnehezítik a helyi erőforrásokra, partnerségi együttműködésre épülő, integrált szemléletű helyi gazdaságfejlesztési modell alkalmazását.

III. Elemzési szempontok és esetek

III.1. Az elemzés szempontrendszer és a terepek kiválasztási módszerei

A helyi gazdaságfejlesztésre irányuló igen szerteágazó nemzetközi és hazai szakirodalom áttekintése után az elemzési szempontok összevetésével (lásd többek között: Syrett 1995, Bartik 1991, Wong 2002, Bennet 2004, Pearce–Mawson 2003, Tello 2010, Pugalis–Tan 2017), illetve a kelet-közép európai sajátosságokat (lásd többek között: Capkova 2005, Mezei 2008, G. Fekete 2013, Ritter–Nagy 2017) figyelembe véve igyekeztünk kialakítani egy olyan átfogó szempontrendszert, amely elemzési keretet nyújthat a gazdaságfejlesztési gyakorlatok, önkormányzatok HGF-ben betöltött szerepének elemzéséhez, összehasonlításához, továbbá gyakorlati jelentősége lehet a döntéshozók számára. Értékelési rendszerünk kialakítását elsődlegesen azok a tanulmányok formálták, melyek komplex elemzési szempontrendszert közöltek.⁹

Kvalitatív kutatásunkhoz a szempontokat „valuative-theoretical approach” (lásd: Wong 2002) módszerrel alakítottuk ki. A HGF tényezők kiválogatásánál Wonghoz (2002) hasonlóan mi is számba vettük azok policy értékét, továbbá magunk is „input” és nem „output” jellegű mutatókat használtunk, a szempontrendszert több körben, szakértőkkel megvittattuk, a visszajelzések alapján finomítottuk. Az elemzési szempontrendszer újdonsága, hogy mind a társadalmi, mind a gazdasági tényezőket számba véve komplex módon közelíti a HGF gyakorlatokat.

⁹ A következő szerzők alapvetően befolyásolták munkánkat: Capková (2005) két nagy kérdéscsoport (ezen belül tizenegy szempont) mentén hasonlítja össze a kutatásban részt vevő országok helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatait. Írásában országtanulmányok elemzése alapján alakítja ki értékelő szempontrendszerét, az alkalmazott módszertanra vonatkozóan azonban nem közöl konkrét leírást. Wong (2002) kísérletet tesz egy kvantitatív HGF indikátorrendszer kialakítására, melyet három (társadalmi, gazdasági, fizikai) dimenzió mentén dolgozott ki. Tizenegy faktorból álló elemzési keretet állapított meg (amit később további tizenegy indikátorral finomított). Mezei (2008) kifejezetten magyar viszonyokra kifejlesztett HGF indikátorok mentén értékelte a hazai helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatokat és fejlesztési eszközöket, kérdőíves módszerrel.

Az így kialakított elemzési szempontokat öt csoportba soroltuk, melyeket további tényezőkre és altényezőkre bontottunk. Az elemzési tényezők leírását részletesen közöltük korábbi írásunkban (lásd: Kiss–Rácz 2019a), jelen tanulmányban tovább finomítva táblázatos formában ismertetjük (1. táblázat). Az altényezőket részletesebben, szakirodalmi hivatkozásokkal ellátva a függelékben közöljük.

1. táblázat: *A helyi gazdaságfejlesztés tényezői*

HGF tényezőcsoportok	Tényezők
A település főbb jellemzői	A település lakosságszám szerinti mérete, relatív helyzete a térségben Földrajzi elhelyezkedésből adódó tényezők Infrastrukturális és egyéb fizikai tényezők A település és a helyi lakosság meghatározó társadalmi, történeti és identitásjellemzői
Erőforrásokkal való ellátottság	Pénzügyi erőforrások Humán erőforrások Intézményi erőforrások Technológiai erőforrások, helyi ipari létesítmények
Stratégiai tervezés és HGF eszközök	A stratégiai tervezés formái Helyi gazdaságfejlesztési gyakorlat típusai Fejlesztések iránya Célok és eszközök típusa, egymáshoz való viszonya
Irányítási módok, kooperáció és koordináció	A HGF-be bevont szereplők köre A helyi kormányzás módja Koordinációs módok és szintek A kooperáció jellemzői, hatékonysága
Innováció és fenntarthatóság	Innovatív HGF módszerek, megoldások és folyamatok A fenntarthatóság tényezői és előrejelzői

Saját szerkesztés

A kutatás kezdetekor (2017–2018) olyan komplex hátrányokkal sújtott térségek helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatait kerestük, ahol a szociális gazdaság (közmun-
kaprogramokban való részvétel, szociális szövetkezetek léte) évek óta működik, –
többszereplős intézményi struktúra épült ki, és különböző szemléletű HGF érvé-
nyesül. A kutatás első szakaszában három különböző típusú HGF gyakorlatot vizs-
gáltunk: egy paternalista vezetési szemléletű szegregált aprófaluban megvalósulót,
a holisztikus – később inkább közösségfókuszú – bikalit, valamint az egyre inkább
vállalkozások támogatására irányuló bácsalmásit (lásd: Kiss–Rácz 2019b). 2021-
re világossá vált, hogy a paternalista szemléletű – alapvetően közmunkára épülő
– HGF visszaszorult, a polgármester (belső erőforrások híján) nyugdíjba lépésével
már nem vállalta az egyre erőteljesebben piaci részvételre sarkalló újabb pályázati
konstrukciókban való részvételt, a helyi termékek márkásításával, piacra juttatásá-
val kapcsolatos feladatokat.

Így 2021-ben a másik két településen (Bikal, Bácsalmás) megvalósuló gazdaságfejlesztési gyakorlatot, illetve önkormányzati szerepvállalást vizsgáltuk tovább. Az eddig tárgyalt szempontokon kívül a két HGF közös jellemzője, hogy a szövetkezeti programok értékelésekor mintaadó gyakorlatként szerepeltek, köszönhetően többek között a saját márkás – a település nevével fémjelzett – termékek kifejlesztésének, a fenntarthatóság irányába tett lépéseknek (például piaci kapcsolatok kiépítése), a társadalmi célok (például munkaerőpiaci reintegráció, település/térség lokális identitásának tudatos alakítása) szem előtt tartásának. Alapvető különbség a két gyakorlat megvalósítási helyszínei között a földrajzi elhelyezkedés, illetve a települések mérete, mely tényezők HGF-re gyakorolt hatásai és következményei az elemzés során hangsúlyos szerepet kapnak.

A vizsgált esetek kapcsán nem vonhatunk le általánosítható következtetéseket a vidéki hátrányos helyzetű térségekre vonatkozóan, hiszen itt olyan önkormányzatokról van szó, amelyek többletfeladatként felvállalták a társadalmi célú helyi gazdaságfejlesztést (ami eleve nem minden településről mondható el), valamint fennmaradásuk és eddig elért eredményeik alapján bizonyos értelemben sikeresnek is mondhatók. Ugyanakkor a hosszabb tendenciákat vizsgálva a helyzet egyre árnyaltabbá válik, és kirajzolódnak azok a korlátok és nehézségek, melyek a hasonló helyzetű településeket, a szociális gazdaság működését és intézményeit sújtják. A helyzetre adott válaszok különbözőek, ugyanakkor meglátásunk szerint a két példa jól szemlélteti a hátrányos helyzetű térségek korlátozott erőforrásokkal bíró településein alkalmazott HGF gyakorlatok megvalósulási formáit, irányait és lehetőségeit.

A két gyakorlat működését öt éve kísérjük figyelemmel, melynek során két időpontban (2018-ban és 2021-ben) célzott, komplex megközelítésű helyi gazdaságfejlesztésre irányuló terepmunka zajlott. Ennek keretében interjúk készültek a polgármesterekkel, a helyi fejlesztő szervezetek vezetőivel, valamint néhány célcsoporttaggal; továbbá megfigyeléseket, település- és járásszintű dokumentum-, adat- és online médiatartalom elemzéseket végeztünk.

III.2. Bikal – közösségfókuszú gazdaságfejlesztés

A település, önkormányzat helyzete, adottságai

A Baranya megyei Bikal korábban a Komlói járás részeként a hátrányos helyzetű, aprófalvas térség szerencsésebb adottságú, közepes méretű (718 fő) községei közé tartozik. A jobb gazdasági helyzet egyrészt a településen több mint húsz éve működő, időszakosan 200 főt is foglalkoztató négycsillagos wellness-szolgáltatásokat nyújtó kastélyszállónak, másrészt az 1990 után a településen működő állami gazdaságból kivált vállalkozások magas számának és az ezeket irányító jól képzett szakembergárdának köszönhető (Keller 2016). Emellett a polgármester szerint a település múltja, a lakosok sváb származása, igyekvő mentalitása is meghatározó ebben a folyamatban.

A településen élők vállalkozói hajlandóságát mutatja a regisztrált vállalkozások relatíve magas száma (2019-es adatok szerint 136), ami az állandó lakosságra vetít-

ve (0,189/fő) meghaladja a járási arányt (0,104/fő). A regisztrált vállalkozások 60 százaléka mezőgazdasági, halászati, erdőgazdálkodási tevékenységet folytat, az östermelők aránya 30 százalék. A településen élők gazdasági aktivitását mutatja, hogy az elmúlt hat évben az álláskereső lakosságszámhoz viszonyított átlagos aránya 2,5 százalék volt, ami a járáshoz képest (7,4 százalék) szintén kedvező, a közfoglalkoztatottak száma pedig átlagosan mindössze nyolc fő.

Ugyanakkor a térségre jellemző lakosságsökkenés Bikalt sem kerülte el, húsz év alatt 200 fővel esett az állandó lakosok száma. A harmadik ciklusát töltő polgármester egyik legfőbb célja – ami meghatározza helyi gazdaságfejlesztési stratégiát is – a település lakosságsökkenésének megállítása, és ezzel összefüggésben a helyi intézmények megtartása, amit komplex támogatási rendszerrel – kedvezményes lakásbérlettel és vásárlási lehetőséggel, munkaközvetítéssel – kíván elérni. Ez a fejlesztési eszköz már látható eredményeket hozott (lásd később).

A település megközelíthetősége az autós forgalom számára viszonylag kedvező, a tömegközlekedés esetében azonban más a helyzet: a legközelebbi vasútállomás Dombóváron található, a buszok ritkán járnak, nehézkes a központi településekre történő bejutás. Az utak állapota a községen belül a folyamatos felújítások következtében jó, az utóbbi években több pályázaton is nyertek erre a célra támogatást, továbbá egyedi szennyvíztisztításra és a belvízelvezetésre is. A polgármester stratégiája szerint a wellness-szálloda miatt a településnek kivételesen nagy figyelmet kell fordítania a településekre és a megfelelő minőségű infrastruktúrára.

Erőforrásokkal való ellátottság

A település az elmúlt évtizedben jellemző intézménybezárások és racionalizálás ellenére sikeresen megtartotta nevelési, oktatási intézményeit, valamint helyben elérhető a háziorvos, posta és könyvtár. A szolgáltatások nagy részét (közbizvitás, szennyvízszállítás, falubusz stb.) az önkormányzat által létrehozott nonprofit kft. működteti sikeres gazdálkodó szervezetként. Így az önkormányzat olyan szolgáltatásokat is biztosít, amelyeket az állam már nem finanszíroz egy ekkora településen (ilyen például a posta). Továbbá a centralizáció során állami fenntartásúvá vált általános iskolában is szolgáltatt olyan pluszlehetőségeket (például a 21. századi kihívásoknak megfelelő informatikai oktatási háttér), amelyek versenyképesebbé teszik az intézményt és az ott tanuló gyerekeket.¹⁰

A szolgáltatások és újabb fejlesztések, valamint az önkormányzat által meghirdetett pályázatok (például civil szervezetek, vállalkozók, családok számára) feltétele a település méretéhez viszonyítva jelentős költségvetés. Ugyanakkor az önkormányzati bevételek jelentősen csökkentek az elmúlt évtizedben, amit tovább nehezít a 2020 óta tartó Covid-járvány. Ez Bika esetében a wellness-szálloda forgalmának

¹⁰ Például az önkormányzat támogatásával az iskola csatlakozott egy programhoz, melynek keretében a Microsoft-szoftverekkel, gépekkel, képzetekkel támogatja az intézményt; emellett informatikaoktatás keretében robotprogramozás és 3D tervezés oktatása is zajlik, amelyben országos első helyezést is ért már el bikali diák.

visszaesése miatt mind az idegenforgalmi, mind az iparüzési adóban, továbbá a kiszabott szolidaritási adó formájában jelentős csökkenést (az előző évhez képest 40 millió forint kiesést) eredményezett. Ennek következtében az önkormányzat az elmúlt egy-két évben nem tudta finanszírozni, illetve bővíteni a helyi vállalkozókat, civil szervezeteket és rászoruló családokat célzó szolgáltatásokat. Az önkormányzat és a nonprofit kft. ugyanakkor jelentős pályázati támogatásokat szerzett az elmúlt időszakban, amit túlnyomórészt a helyben elérhető intézményi infrastruktúra fejlesztésére fordítottak.¹¹

A pénzügyi erőforrások mellett az intézményi- és humánerőforrás-kapacitás is lényeges szerepet játszik a helyi gazdaságfejlesztésben. Az önkormányzat, a nonprofit kft. és a helyi szociális szövetkezet (lásd alább) szorosan együttműködve koordinálja és menedzseli a helyi gazdaságfejlesztést, amelyeket a polgármester személye köt össze. Ugyanakkor az irányítás nem egyszemélyes: sikerült felépíteni és megtartani egy megbízható hat-nyolc fős szakembergárdát, akik képesek lebonyolítani a különböző pályázatokat és aktívan részt venni a településfejlesztésben is.

Helyi fejlesztési irányok és eszközök

Leírt fejlesztési stratégiája ugyan nincs a településnek, de a terepmunka tanúságai szerint egy átgondolt, holisztikus elveken alapuló koncepció körvonalazódik, melynek egyik sarkalatos pontja a lakosságszám növelése, a fiatal családok támogatása. Az elképzelés szerint a helyi munkaerő-kínálathoz igazítva kell megtalálni azokat a családos munkavállalókat, akik hosszú távon megtelepednének Bikalon. Az ehhez szükséges feltételek megteremtése érdekében az önkormányzat felvásárolja a megüresedő házakat, melyeket kedvezményes bérleti díj fejében kiad a családoknak, akik később meg is vásárolhatják azokat. A letelepedés feltétele, hogy a beköltözők a helyi intézményekbe járassák gyermekeiket, ezzel is erősítve az óvoda és iskola pozícióját. Ha szükséges, az önkormányzat a munkaszerzésben is segít: eddig az összes beköltöző sikeresen elhelyezkedett, többen a kastély alkalmazottjaként. A program eredményei már látszanak, leginkább a helyi általános iskola létszámbővülésében: négy év alatt 37,5 százalékkal nőtt a tanulólétszám.¹²

Miközben a helyi vezetés a lakosok igényeinek minél teljesebb körű kielégítésére törekszik, nem kell nagy áldozatokat hoznia a foglalkoztatási lehetőségek biztosítása érdekében, hiszen minimális számú munkanélküli van a településen. Akik nem tudtak elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon, azok közfoglalkoztatottak, vagy a 2011-ben európai uniós pályázati forrásból a polgármester kezdeményezésére és részvételével – és további hat helyi lakossal együtt – létrehozott szociális szövetkezetben dolgoznak. A gyümölcsstermesztéssel és lekvár-előállítással foglal-

¹¹ 2021-ben 100 millió forint támogatást nyertek TOP-pályázaton, továbbá a Vidékfejlesztési Programból 2019 és 2021 között közel 139 millió forintot. Ugyanebben az időszakban 57 millió forint érkezett a településre a Magyar Falu Program keretében útfelújításra, az iskola, óvoda és orvosi rendelő felújítására.

¹² Míg 2018-ban 56 tanulója volt az alsó tagozatnak, addig 2019-ben 65, 2020-ban 73, idén pedig 77. A növekedés nem a természetes szaporodás eredménye.

kozó szövetkezet¹³ értékesítési és folyamatos pályázati tevékenysége révén elindult az önfenntartás útján, de profitot még nem realizált. Ehhez az is hozzájárul, hogy tevékenységét 2019-ben bővítette egy társadalmi célú program keretében:¹⁴ további öt településről, összesen 15-20 hátrányos helyzetű környékbeli családnak¹⁵ kínál munkalehetőséget. A családok saját területükön kordonos uborkát termesztnek, amit a szövetkezet felvásárol és értékesít. A Kiútprogram mintájára külső szakértők bevonásával kidolgozott metódus szerint a családok mikrohitel segítségével jutnak hozzá a szükséges vetőmaghoz, eszközökhöz, amelyek árát részletekben levonják a leadott uborka árából; a termelési folyamatot mezőgazdasági szakember kíséri. A hátrányos helyzetű családok jövedelmükhöz képest jelentős összegre, átlagosan 200 folyóméter¹⁶ uborkával 3-4 hónap alatt nagyjából 500 000 forint jövedelemre tettek szert 2021-ben (a hitel levonása után). A szociális szövetkezet együttműködik a környékbeli helyi termék-előállítókkal is: LEADER pályázat útján készítettek vállalkozói katasztert, amelyet a település honlapján is megjelenítenek, emellett értékesítési megállapodások,¹⁷ valamint szívességcserék (jellemzően a munkaerő és az eszközök cseréje) is gyakoriak a helyi vállalkozókkal.

A polgármester hosszú távú stratégiákban gondolkodik, melyek kidolgozásához segítségül hívja a Budapesti Corvinus Egyetem oktatójának és hallgatóinak szakértelmét, akik kidolgozott tervekkel támogatják a fejlesztéseket. Ők segítettek például áthidalni a szociális szövetkezet szezonális tevékenységéből adódó foglalkoztatási problémákat: javaslatukra együttműködési megállapodást kötöttek a helyi wellness-szállodával, ahol a téli szezonban foglalkoztatták a szövetkezeti alkalmazottakat, továbbá a mikrohitelzés feltételrendszerét is a szakértői csapat közreműködésével dolgozták ki. A helyi fejlesztési politikát a közösség érdekeinek kielégítése mellett a vállalkozásbarát környezet kialakítására való törekvés jellemzi (infrastruktúra-fejlesztés, vállalkozások támogatása, pályázattírás, értékesítési együttműködések).

Az irányítás módja, koordináció és kooperáció

A polgármester sikereinek kulcsa többek között a település kedvező adottságain kívül, jó kooperációs készségében, a nyílt és horizontális kormányzásban és koordinációban rejlik: a szövetkezet és a nonprofit kft. mellett a vállalkozókkal és a civil szervezetekkel is együttműködik, kisebb összegű támogatásokat nyújt számukra, valamint pályázattírással, a gazdasági szervezeteket munkaerő-közvetítéssel is segíti. Cserébe a vállalkozók is kiveszik a részüket a településfejlesztési feladatokból. A legnagyobb

13 A szociális szövetkezet 4,5 hektáros területen kajszi-, meggy-, nektarin- és epertermesztésbe fogott, majd a következő lépésben lekvárfeldolgozó üzemet hoztak létre, és a település nevével fémjelzett márkánévvél ellátva elkezdtek értékesíteni a magas gyümölcstartalmú lekvárokat.

14 A Gyerekesély program folytatásaként az „Integrált térségi gyerekprogramok” EFOP 1.4.2.-16 keretében.

15 A résztvevők köre változó, a programnyilvántartás szerint 25-30 családdal állnak kapcsolatban, közülük 15 család ment végig a többlépcsős folyamaton, és jutott el a szerződés-kötésig. Néhány résztvevőt a szövetkezet más, szezonális munkákba is bevon.

16 A terület növelésére lehetőséget ad a program: jelenleg is van olyan, aki az évek során 400 folyóméterre növelte a területét, de a jövőben ezt is növelni szeretné.

17 A szállodával megegyezés történt, hogy bizonyos időközönként beengedje a helyi terméket előállítókat értékesítés céljából. Emellett egyes termelők együttműködnek a szociális szövetkezettel a termékek közös értékesítésében is.

foglalkoztatóval, a szálloda tulajdonosával kötött, kölcsönösen előnyös együttműködések mellett a HGF stratégiát és döntéseket alakítja a helyi foglalkoztatók aktív köre is: részt vesznek például az önkormányzati költségvetésből kieső bevételek pótlásának módjairól való egyeztetéseken.

A település méretéhez képest nagy számban (kilenc) jelen levő civil szervezet aktívan szervezi a közösségi életet, helyi rendezvényekkel, színdarabokkal; a polgármester elmondása szerint „mindig számítani lehet” rájuk. A falu hagyományosan szoros kapcsolatot ápol a környező településekkel, helyi önkormányzatokkal is. Ez utóbbiakkal több közös pályázatot bonyolítanak, a szomszédos településsel együtt működtetik az általános iskolát. A 46 települést tömörítő Mecsek–Völgyesség–Hegyhát helyi akciócsoportjának tagjaként a LEADER térség védjegyének kialakításában és megtervezésében is vezető szerepe volt a bikali szociális szövetkezetnek.

Jövő: innováció, fenntarthatóság

A komplex, szakértői alapokra helyezett településfejlesztés egyes elemei kifejezetten innovatívnak tekinthetők: ilyen például a letelepedési támogatás kidolgozott rendszere vagy a nonprofit kft. oktatásminőséget javító, információs tudást támogató tevékenysége. Az önkormányzat és a vele együttműködő intézmények és szakértői csapat rugalmas működésével képes reagálni a kihívásokra, illetve a település kis mérete ellenére képes megtartani relatíve kedvező gazdasági helyzetét, intézményeit, valamint kulturális centrumként is működik a környéken.¹⁸ A fenntarthatósági előrejelzők (lásd: Kiss 2018) közül több is megjelenik, ezek között a hosszú távú programszemléletet, a több lábon állást, a jó kooperációkészséget, valamint a projektgeneráló képességet emeljük ki. A helyi szereplők és intézmények beágyazottak a lokális társadalomba, az erőviszonyok kiegyenlítettnek tűnnek, az együttműködés során az önkormányzat láthatóan katalizátorszerep (Tello 2010) betöltésére alkalmas. Ugyanakkor a csökkenő önkormányzati autonómia és a források diverzitásának beszűkülése a fenntarthatóság ellen ható tényezők.

III.3. Bácsalmási eset – vállalkozásfókuszú gazdaságfejlesztés

A település, önkormányzat helyzete, adottságai

Bácsalmás a Dél-Alföldi régióban, Bács-Kiskun megyében, a magyar–szerb országhatár mellett elhelyezkedő település. A Bácsalmási járás funkcionális központjaként működő településen óvoda, általános iskola, középfokú oktatási intézmények (gimnázium, szakmunkásképző), sportcsarnok, tanuszoda működik, a szociális és egészségügyi intézményrendszer is kiépített: helyben elérhető a családsegítő szolgálat, a munkaügyi kirendeltség, a járóbeteg-szakrendelő. A gazdagnak mondható intézményi kínálat hátterében a Bácsalmási járás településeivel kialakított sokrétű funkcionális együttműködés és a relatíve magas lakosságszám (6538 fő 2021-ben)

¹⁸ A kastélyban zajló színházi előadások, lovasbemutatók miatt.

mellett a helyi vezetés fejlesztési koncepciója áll, mely szerint csak magas minőségű szolgáltatásokkal erősíthető a település népességmegtartó képessége és ösztönözhető a foglalkoztatás kulcsszereplőinek tekinthető helyi vállalkozások fejlődése.

Bácsalmás közlekedésföldrajzi elhelyezkedése miatt periférikus helyzetű település, az országos főúthálózattal nincs közvetlen kapcsolata, az országhatártól mindössze tíz km-re található. A Szerbiába vezető kis forgalmú, korlátozott nyitvatartású közúti határátkelőhely jelentős korlátja annak, hogy Bácsalmás és a környezetében lévő határ menti települések földrajzi, gazdasági, kulturális szempontból organikus egységgé fejlődjenek.

Bácsalmást a természetföldrajzi adottságokkal és a megélhetési hagyományokkal összefüggésben az élelmiszer-gazdasági vállalkozások túlsúlya jellemzi: 2019-ben a helyi regisztrált vállalkozások 57,5 százaléka rendelkezett mezőgazdasági profillal és a településen tevékenykedett a Bácsalmási járás őstermelőinek közel harmada (27,4 százalék). Az itt működő vállalkozások túlnyomó többsége (88,9 százalék) tíz fő alatti foglalkoztatottal rendelkező családi vállalkozás. A település legnagyobb (kétszáz fős) foglalkoztatója egy sertéshizlalással és szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó, az elmúlt években jelentős technológiai és infrastrukturális fejlesztéseket végrehajtó társas vállalkozás (Agráripari Zrt.). A helyi vállalkozások mellett Bácsalmás foglalkoztatási helyzetére jelentős hatást gyakorolnak a szomszédos településeken működő élelmiszergyártó nagyvállalatok, amelyek munkaerő-kereslete az utóbbi évek fejlesztéseinek következtében jelentősen megugrott.

Bácsalmás foglalkoztatási helyzete a fentiekkel összefüggésben az elmúlt években lényegesen javult: 2021-re a közfoglalkoztatottak száma a tíz évvel korábbinak harmadára csökkent, a munkanélküliségi ráta 5,4 százalékra esett vissza (megelőzve ezzel Bács-Kiskun megyét), amelyből a tartós álláskeresők aránya mindössze 1,3 százalékos részarányt képvisel (2021-ben 61 főt érintően).

Erőforrásokkal való ellátottság

A helyi fejlesztés szempontjából elsősorban a járásközponti szerepkörrel összefüggő kiterjedt intézményrendszer értelmezhető erőforrásként, amely a lakosság életminőségének emelése és a vállalkozások fejlesztése szempontjából egyaránt kiemelt jelentőségű. Az önkormányzati fenntartású intézmények szakképzett, helyi társadalmi beágyazottsággal rendelkező apparátusa maga is aktívan részt vesz a fejlesztések megvalósításában. A helyi fejlesztésben kulcsszerepet játszó két szociális szövetkezet¹⁹ működését például az indulástól a településüzemeltetési feladatokat ellátó, önkormányzati tulajdonú nonprofit kft. elhivatott vezetője támogatta, a település gazdasági fellendítését prioritásnak tekintő polgármester irányítása mellett.

A HGF-ben erőforrásként hasznosulnak a településre jellemző, mezőgazdaságra épülő megélhetési hagyományok, amelyekre szervesen ráépülhettek a településen

¹⁹ A 2013-ban alapított Bácsalmásért Feldolgozó és Értékesítő Start Szociális Szövetkezet, valamint a 2016-ban létrehozott Bácsalmási Start Szolgáltató Szociális Szövetkezet.

elindított, hátrányos helyzetű lakosságcsoportokat integráló felzárkóztató programok. A szociális irányultságú gazdaságfejlesztésben a helyiek erőforrásként építhettek az önkormányzat ingatlanvagyonára – ötvenhektáros mezőgazdasági földterület, használatba vehető gazdasági épületek, eszközök –, ami már az első évben lehetővé tette, hogy a felzárkóztató programokban a későbbi gazdaságfejlesztési tevékenységek elindításához alapot adó bevételek képződjenek.

A befektetésre alkalmas önkormányzati tulajdonú területek, épületek a gazdaságfejlesztés későbbi, vállalkozásfejlesztési fókuszú szakaszában is szerepet kaptak, hasonlóképpen a helyi fejlesztéshez nélkülözhetetlen hálózatépítési készséghez, amely az önkormányzat vezetése és a fejlesztésben részt vevő intézmények kapcsolatában, valamint a vállalkozói szektorral kialakított viszonyrendszerben is érvényesült.

Helyi gazdaságfejlesztés irányultsága, stratégiák

A Bácsalmáson megvalósuló gazdaságfejlesztés fő rendezőelve a helyi adottságok, erőforrások beható ismeretén és a helyi gazdasági szereplők (munkavállalók, vállalkozások) változó igényeinek nyomon követésén alapuló, rendszerszemléletű megközelítés, amelynek motorja a településvezetői feladatokat immár harmadik ciklusban ellátó polgármester.

A helyi gazdaságfejlesztési tevékenységek két meghatározó területe a helyben élők megélhetési, foglalkoztatási lehetőségeinek bővítése, valamint a vállalkozások tevékenységének támogatása, a működésükhöz szükséges szolgáltatások és infrastruktúra, valamint a felmerülő munkaerőigényekhez illeszkedő humánerőforrás megteremtésével. A terepmunka-tapasztalatok alapján a helyi fejlesztés hangsúlyai azonban a mikro- és makrokörnyezetben végbemenő folyamatok függvényében dinamikusan változnak. Míg a 2008-ban megindult gazdasági válság nyomán az elsődleges munkaerőpiacról kisodródó munkaképes korúak aktivizálása, megélhetésének biztosítása élvezett prioritást a bácsalmási önkormányzat és fejlesztő szervezetei által koordinált felzárkóztató programokon keresztül, addig az utóbbi években a piaci vállalkozások szükségletei és az elsődleges munkaerőpiacon jelentkező munkaerőhiány határozta meg a helyi gazdaságfejlesztés irányait.

A helyi fejlesztés eszközrendszere

A 2008-as gazdasági válság kirobbanásakor a munkaerőpiacról kisodródó helyi aktív korúak támogatását a központi költségvetésből finanszírozott szociális földprogramra, valamint a közfoglalkoztatási programra alapozta az önkormányzat. A helyi gazdaságfejlesztés következő lépése (2011-ben) a mezőgazdasági START mintaprogram elindítása volt, amelyhez egy közel ötvenhektáros földterületet, valamint gazdasági épületeket és szakembereket biztosított az önkormányzat. A mintaprogram keretében szántóföldi növénytermesztésbe, konyhakerti és fóliás zöldségtermesztésbe, valamint vetőmag- és palántanevelésbe kapcsolódott be a közel kétszáz helyi közfoglalkoztatott. Az első időszakban a bácsalmási önkormányzat saját alkalma-

zottakkal végezte a közfoglalkoztatásra épülő gazdaságfejlesztő tevékenységet, a későbbiekben (2009) azonban egy 100 százalékos önkormányzati tulajdonú nonprofit kft-t hozott létre, amely a közfoglalkoztatás koordinációja mellett közszolgáltatási szerződés keretében településüzemeltetési feladatokat is ellátott.

A közfoglalkoztatás keretében előállított termékek piacát a helyi fogyasztásra alapozták: a közétkeztetést biztosító intézményeknek értékesítettek, majd megszervezték a közvetlen lakossági értékesítést. Az önkormányzati felzárkóztató programokban keletkezett termékek mellett a környékbeli, zömmel családi vállalkozások termékeit (például kecskesajt, méz, hústermék, egyéb kézműves termékek) is forgalmazták, közös márkanevvel (Bácsalmási Portéka). A folyamatos értékesítés megteremtése érdekében létrehozták az Egészséges Bácsalmásért Mintaboltot, emellett rendezvényeken és internetes felületen is megjelentek a termékekkel. A belső fogyasztás serkentésére a települési önkormányzat helyi utalványrendszert hozott létre, a természetbeni támogatásokat így folyósította a lakosság számára. A helyi, élelmiszer-gazdasági profilú gazdaságfejlesztő tevékenység fontos állomását jelentette két, hátrányos helyzetű munkavállalókat foglalkoztató szociális szövetkezet létrehozása 2013-ban és 2016-ban. Mindkét szociális szövetkezet tevékenységének elindításához jelentős pályázati forrásokat tudott mozgósítani az önkormányzat. Fontos megjegyezni, hogy míg a 2013-ban létrehozott szövetkezet a helyi élelmiszer-előállításba kapcsolódott be a jórészt közfoglalkoztatásból származó alapanyag feldolgozójaként, addig a 2016-ban létrehozott szövetkezet a helyi mezőgazdasági vállalkozások munkaerőigényének kielégítésére bér munka-szolgáltatási profillal alakult meg.

Az önkormányzat által koordinált gazdaságfejlesztés másik pillérét a helyi vállalkozások támogatása képezi, ami idővel egyre nagyobb hangsúlyt kapott. A helyi vállalkozások fejlődését az önkormányzat kezdetben gyorsított ügyintézással, üzleti szolgáltatásokkal (például piacszervezés), vállalkozói kedvezményekkel támogatta, majd lépéseket tett a vállalkozások munkaerőigényének kielégítésére. Ebben a folyamatban a vállalkozásfejlesztést prioritásnak tekintő polgármester maga is tevékeny szerepet vállalt az elsődleges munkaerőpiacra integrálható közfoglalkoztatottak személyre szabott kiközvetítésében, valamint a határon túli (szerbiai) munkaerő toborzásában.

Az önkormányzat által koordinált helyi gazdaságfejlesztés következő elemét a helyi vállalkozások telephelybővítését, illetve a külső vállalkozások megtelepedését elősegítő tizenkét hektáros ipari park és üzemcsarnok kialakítása jelentette 2021-ben, melyet az önkormányzat tulajdonában lévő területen valósítottak meg. Mindemellett a helyi gazdaságfejlesztésben új irányként jelent meg a turisztikai ágazat fejlesztése, amelyhez az önkormányzat európai uniós (TOP) fejlesztési forrásokat²⁰ is mozgósítani tudott. E turisztikai beruházások a helyi, széttagoltan létező természeti és kulturális értékek komplex, innovatív turisztikai attrakcióvá fejlesztését cé-

20 Bácsalmás a TOP-1.2.1-16 pályázat keretében természeti és kulturális értékeinek komplex turisztikai attrakcióvá fejlesztésére összességében 370 millió forint vissza nem térítendő támogatásban részesült 2021-ben. Ezt a fejlesztést egészíti ki a 2022-ben lezáruló, a helyi identitás és kohézió erősítését célzó TOP-5.3.1-16 pályázat, 44,3 millió forint keretösszeggel.

lozzák (például ökoturisztikai látogatóközpont, „land art” elemekből álló „szabaduló” tanösvény kialakítása, a bácsalmási sváb és bunyevác hagyományok bemutatása interaktív és élménypedagógiai módszerekkel).

Az irányítás módja, hálózatosodás és partnerségek

Az önkormányzat a helyi gazdaságfejlesztés szervezeti hátterének megteremtését kiemelt feladatként kezelte. A szervezetfejlesztés fő elvét a több lábon álló, egymásra épülő, egymástól ugyanakkor jól elkülöníthető szervezeti egységekből álló partnerségek kialakítása jelentette, melynek az önkormányzat mellett a korábbiakban említett két szociális szövetkezet, az önkormányzati tulajdonban lévő nonprofit vállalkozás, a helyi civil szervezetek és több helyi forprofit vállalkozás is szereplője. A helyi gazdaságfejlesztésben megjelenő új cégforma, a szociális szövetkezet új típusú partnerségek létrejöttének is alapot adott. A helyi fejlesztésben megjelent a deklaráltan társadalmi célokat követő együttműködési forma, amely az abban részt vevők értékelése szerint a társadalmi távolságokat áthidaló kapcsolatokat eredményezett.

A későbbiekben a helyi gazdaságfejlesztésben egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a helyi vállalkozók szükségletei, ami jelentősen átformálta a kialakult partnerségeket. A helyi vezetés a vállalkozói részvétel jelentőségét felismerve lépéseket tett a településen kívüli gazdasági kapcsolatok bővítésére, melynek egyik eszközét a térségi LEADER közösség²¹ vállalkozásainak, termékgyártóinak hálózatba szervezése jelentette. A hálózatfejlesztés célja a termékek együttes megjelenítése, a termékgyártás összehangolása, a fizetőképes fogyasztók elérését lehetővé tevő termékinálat kialakítása és a regionális piacok feltérképezése volt.²²

A hálózatépítés másik irányát a foglalkoztatási fókuszú együttműködések elmélyítése jelentette. A 2018-ban európai uniós forrásból²³ elindított Foglalkoztatási Paktum Együttműködés keretében 26 térségi szervezet (önkormányzatok, vállalkozások, szakmai szervezetek) kötött foglalkoztatási célú együttműködési megállapodást, és közel 350 főt vontak be munkaerőpiaci integrációt célzó programokba. A partnerségek kialakítása során a bácsalmási önkormányzat nemcsak a helyi, térségi szereplőkkel való kapcsolatok elmélyítésére fektetett hangsúlyt, hanem a magyar–szerb határ túloldalán elhelyezkedő településekkel és az ott működő vállalkozásokkal is. Összességében elmondható, hogy az elmúlt időszakban a HGF-ben sokszínű, stabil partnerségek szerveződtek, az alulról felfelé építkező, azaz a lakosság aktív bevonásán alapuló fejlesztési metódus azonban egyelőre nem vált gyakorlattá a településen, a döntéshozási mechanizmusok jellemzően felülről vezéreltek.

21 A Felső-Bácska LEADER közösség szervezeti hátterét adó Felső-Bácska Vidékfejlesztési Egyesület a bácsalmási polgármester elnökségével működik. A partnerségben 46 települési önkormányzat mellett 26 civil szervezet és 27 gazdasági szervezet is részt vesz.

22 Az együttműködés eredményeképpen a Felső-Bácska LEADER Helyi Akciócsoport több kiadványt jelentetett meg honlapján, melyekben bemutatásra kerülnek a térségben működő helyi termék-előállítók, valamint sokrétű kapcsolatokat épített a hálózatszervezésben jártassággal rendelkező nemzetközi LEADER közösségekkel.

23 Bácsalmás a „Helyi foglalkoztatási együttműködések” című, TOP-5.1.2-16 kódszámú pályázati felhívás keretében 800 millió forint keretösszegű támogatásban részesült a 2018 és 2021 közötti időszakban a Jánoshalmi és Kiskunhalasi járással együttesen a foglalkoztatási együttműködések, partnerségek kialakítására.

Innováció, fenntarthatóság

Az önkormányzat által megvalósított HGF-ben az innováció több típusa azonosítható. A helyi gazdaságfejlesztés aktorai már a szociális fókuszú fejlesztések időszakában is nagy hangsúlyt fektettek a termékfejlesztésre, helyi és külső szakemberek (például élelmiszeripari mérnök, mezőgazdasági szaktanácsadó) bevonásával. A környezetükben kétségkívül innovatívnak tekinthető termékek kínálatának kialakításakor fontos szempontként jelent meg a magas termékminőség, valamint a helyi erőforrások (termék-előállítási hagyományok, termőföld, alapanyag, kapcsolatok) használata.

A forrásabszorpciós kapacitás növelése és a működési kockázatok mérséklése érdekében a tevékenységeket és az azokban közreműködő szereplőket az ellátott funkciók alapján különálló szervezeti egységekbe tagolták. Ennek köszönhetően a szervezeti egységekben későbbiekben felmerülő működési zavarok (például az egyik szociális szövetkezetben a tagság dezertálással fenyegetett a belső érdekeltségi rendszerrel való elégedetlensége miatt, ezzel összefüggésben a szociális szövetkezet fokozatosan leépítette szolgáltató tevékenységeit) nem veszélyeztették a többi szervezeti egység által elindított fejlesztések kimenetelét.

IV. Összegzés és következtetések

A nemzetközi szakirodalom alapján megalkotott elemzési keret segítséget nyújtott a két különböző jellegű és adottságú településen megvalósuló helyi gazdaságfejlesztési gyakorlat összehasonlításához (lásd összefoglalva: 2. táblázat). Mindkét esetben olyan településről van szó, amely egy hátrányos helyzetű térség részeként kedvezőbb adottságokkal – az utóbbi időben például magasabb foglalkoztatottságirátával, a járási átlagnál kedvezőbb vállalkozói hajlandósággal – és relatíve jó forrásabszorpciós képességgel bír. Emellett részben innovációs tevékenységének következtében mindkét település gazdag intézményi- és humán erőforrás-kapacitással rendelkezik, hosszú távú tervekkel, komplex célokkal és eszközrendszerrel valósítja meg helyi fejlesztéseit, illetve rugalmasan reagál az aktuális kihívásokra, lehetőségekre. Ugyanakkor részben az eltérő jellemzők – közülük meghatározó a település méret –, valamint ezzel összefüggésben a különböző társadalmi kihívások miatt a HGF fókuszok és eszközök is mások.

Bikalon a helyi fejlesztéseket megalapozott koncepciók, üzleti szemlélet és rugalmasság, a szervezeti hátteret, tevékenységeket és eszközöket illetően innovativitás jellemzi. A fejlesztések iránya holisztikus, azaz mind a közösségre, mind a vállalkozói környezetre kiterjed, a HGF eszközök használata széles körű (infrastruktúra-fejlesztés, ingatlanok felhasználása a magánszektor fejlesztésére, vállalkozások támogatása, együttműködés elősegítése és hálózatosodás). Ugyanakkor az aprófalvas térségek településeit és intézményeit fenyegető drasztikus népességfogyás és ennek következményei olyan mértékű társadalmi kihívást jelentenek, ami alapvetően befolyásolja a HGF stratégiát. Így a társadalmi célok, azaz a népességmegtartás és a

hátrányos helyzetű családok segítése elsődleges szemponttá vált a fejlesztések során, melyhez a település vezetősége külső szakértelem bevonásával speciális gazdaságfejlesztési koncepciót dolgozott ki (ami a felmérések szerint a siker egyik kulcsa lehet, mégis ritkán valósul meg (Ritter–Nagy 2017)); a HGF stratégia alakításában az önkormányzat mellett a helyi foglalkoztatók is szerepet vállalnak. A legutóbbi fejlemények fényében ugyanakkor megfigyelhető a Capkova (2005) által leírt növekvő feszültség, ami a csökkenő önkormányzati források és autonómia, valamint a helyi gazdaságfejlesztési tervek ütközéséből ered, továbbá a „méretgazdaságosság elve” alapján (Csoba–Sipos 2021) kérdéses a HGF intézkedések eredményeinek hosszú távú fenntarthatósága.

A Bácsalmáson bő egy évtizede zajló gazdaságfejlesztés fontos ismérve, hogy a makroszintű és a helyi gazdasági változásokra érzékenyen reagálva képes a rendszerszemléletben értelmezett fejlesztés súlypontjainak rugalmas átalakítására. A kezdetben felzárkóztatási fókuszú helyi fejlesztés, érzékelve a gazdasági környezet igényeinek változásait, a foglalkoztatásbővítésben érintett helyi vállalkozások támogatását helyezte előtérbe. A jelenleg érvényesülő piaci orientációjú megközelítésben a helyi fejlesztés eszköztárában már a telephelyfejlesztés, az üzleti szolgáltatások kínálatának bővítése, a kereslet vezérelt munkaerő-utánpótlás kap hangsúlyt. A helyi gazdaságfejlesztés kereteinek rugalmassága a partnerségek összetételében, léptékében is mutatkozik: míg a helyi fejlesztő tevékenységeket korábban az önkormányzat és saját fejlesztő szervezetei koordinálták, jelenleg már a térségi önkormányzatok és a vállalkozások partnerségei adják a fejlesztések szervezeti hátterét. A helyi gazdaságfejlesztés koordinációja tehát magasabb területi szintre emelkedett, ami a nemzetközi kutatások tapasztalatai szerint a települési szintnél hatékonyabb fejlesztést eredményezhet (Leight–Blakely 2017). Fontos ugyanakkor rámutatni, hogy a helyi fejlesztési gyakorlatban moderáltan érvényesül az alulról felfelé építkező, közösségi alapú, a helyi lakosság aktív bevonásán alapuló fejlesztési szemlélet, amely pedig a kutatások szerint (Keller et al. 2016) a HGF hosszú távú fenntarthatóságának egyik kulcstényezője.

2. táblázat: Az elemzett HGF gyakorlatok összevetése a főbb tényezők mentén

	Bikal	Bácsalmás
Önkormányzat, település helyzete	csökkenő lakosságú, kis méretű település (aprófalvas térség); turizmus jelenléte; sváb eredet; rétegzett társadalom; magas gazdasági aktivitás; méretéhez képest sok helyi intézmény és szolgáltatás; aktív civilek	határ menti, központi funkciókat ellátó település; rétegzett társadalom; magas gazdasági aktivitás; gazdag szolgáltató intézményrendszer; termelő és szolgáltató szövetkezetek, helyi termékek boltja
Erőforrásokkal való ellátottság	szükséges intézményi háttér és stabil humán erőforrás-kapacitás fenntartásáért folytatott erőfeszítések; relatíve magas önkormányzati bevétel; önkormányzati földterület nincs	szükséges intézményi kapacitás megléte; helyi, beágyazottsággal rendelkező koordinátorok; önkormányzati ingatlanvagyon; önkormányzati földterületen való termelés megszervezése
Stratégiai tervezés, LED eszközrendszer	hosszú távú stratégiai gondolkodás; holisztikus fejlesztések; társadalmi célok erősödése; speciális HGF; diverz HGF eszközök; helyi támogatások csökkenése	hosszú távú stratégiai gondolkodás; eltolódás a piac irányába; intézmények szétválasztása (profilizálás); diverz HGF eszközök; szociális gazdaság visszaszorulása
Irányítás, kooperáció és koordináció	jó kooperációs készség: szoros és kölcsönös helyi együttműködések a HGF-ben, külső szakértők bevonása; nyílt kormányzás és lokális (mikrotérségi) szintű koordináció	bottom up fejlesztések hiánya; helyi szereplők (pl. vállalkozók) igényeinek kiszolgálása; vezető szerep a térségben, regionális szintű koordináció
Innováció, fenntarthatóság	innovatív tevékenységek, intézmények és módszerek; több fenntarthatóságot elősegítő tényező; kockázat: csökkenő források, autonómia hiánya (méretgazdaságosság elve)	innovatív termékek és intézmények (kísérleti fázis); erőteljes elmozdulás az új kormányzati policy irányába; kockázat: stake holderek bevonásának hiánya a HGF stratégiákba

Az esettanulmányokból a fentiek mellett az is kiténik, hogy bár a fejlesztések fókuszában időben gyorsan változó, a fejlesztéseknek irányt adó koordinációs mechanizmusok időtállóak. Mindkét településre érvényes, hogy saját pénzügyi forrás beszűkülése miatt a helyi gazdaságra irányuló fejlesztéseik tekintetében elsősorban külső, zömmel redisztributív pályázati erőforrásokra támaszkodhatnak, egy erős adminisztratív és pénzügyi függőségi keretrendszerben. A korábbi forrásszerzési minták, paternalista döntéshozási mechanizmusok lebontása, a hosszútávon fenntartható, közösségi alapú településfejlesztési modell kialakítása a két vizsgált eset közül elsősorban Bácsalmáson jelentkezik a helyi fejlesztések kimenetelét meghatározó jövőbeni kihívásként.

A két esettanulmány reprezentálja a 2.4. fejezetben bemutatott magyar vidéki gazdaságfejlesztésben végbement modellváltásokat, rámutatva arra, hogy ezekben az erőforráshiányos térségekben a helyi önkormányzatok különösen kitettek a külső makroszintű folyamatoknak és az állami szabályozási környezet változásainak. Kutatásunk első szakaszában (2018–2019) azt tapasztaltuk, hogy a helyi gazdaságfejlesztés első állomásaként mindkét településen megvalósult a közfoglalkoztatás alapjain a munkaerőpiaci reintegrációt célzó komplex fejlesztési modell. E modellek elindításában és működtetésében kulcsfontosságú volt az intézményi háttér megteremtése és a helyi szervezetek hálózatba szervezése. A HGF szempontjából az intézményi háttér legfontosabb szereplői mindkét településen a foglalkoztatási és reintegrációs feladatokat felvállaló, termelő- és szolgáltatótevékenységet végző szociális szövetkezetek és az ezeket támogató, közszolgáltatási feladatokat is ellátó

nonprofit kft.-k. Az intézményhálózat részét képezik a mindkét településen relatíve nagy számban jelen lévő civil szervezetek, melyek szintén aktív formálói a HGF-nek. A szociális gazdaság kiépítésében fontos szerepe volt továbbá a helyi intézményekben alkalmazott humán erőforrás kvalitásainak és elkötelezettségének, valamint a különböző intézményi és humán erőforrások rugalmas használatának, szükség szerinti átcsoportosításának.

A kutatás második szakaszában (2021-ben) a gazdasági és társadalmi folyamatok hatására ismét a HGF-ben bekövetkezett modellváltásnak lehettünk tanúi. Az állami direktívákkal összhangban (lásd: szövetkezeti forma átalakítása, közfoglalkoztatottak számának csökkentése, a piacra való átvezetés elvárása) a HGF súlypontja áttevődött a szociális fókuszról a piaci szerepvállalás irányába. Bicalon a lakosság megtartása mellett a szociális gazdaság szereplőinek (hátrányos helyzetű lakosok) piacra juttatása jelenleg a legfőbb cél, melyben a szövetkezet közvetítőként lép fel a piac és a munkavállalók között. Egyelőre nem látható e folyamatok kimenete, hiszen ez nagyban függ az állami irányváltás és direktívák jövőbeni alakulásától (például, hogy mi lesz a szociális szövetkezet sorsa). Bácsalmáson e folyamatot a szociális szövetkezetekben a tevékenységek beszűkülése és a foglalkoztatottak létszámának csökkenése kísérte, ezzel párhuzamosan kiemelt szerepet kapott a helyiek elsődleges munkaerőpiacra juttatása és a környékbeli gazdasági szereplők helyzetbe hozása minden lehetséges eszközzel.

Összességében elmondható, hogy Bicalon a fentiek mellett a HGF erőssége a nyílt és horizontális kormányzás és koordináció, melyet külső szakértelem támogat, ugyanakkor nagyfokú kitettség mutatkozik a külső, strukturális változások iránt a település kis mérete és ezzel összefüggésben szűkösebb endogén erőforrásai miatt. Bácsalmáson a határközeliség és a vállalkozások nagyobb koncentrációja folytán egy hosszabb ciklusú HGF modell kialakulása válhat esélyessé, ugyanakkor kevésbé érvényesül a bottom up fejlesztési modell, ami a résztvevők elkötelezettségét és a helyi érdekek közvetlenebb artikulációját segítené, továbbá kétséges az eddig kialakított szociális gazdaság intézményeinek jövője.

Irodalom

- Áldorjai, Gy. – Topa, Z. (2015): *Helyi gazdaság- és vállalkozásfejlesztés*. Szemelvénygyűjtemény, Gödöllő: Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézet.
- Bajmócy, Z. (2011): *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. Szeged: JATE Press.
- Balogh, P. (2015): *Kontraproduktivitás a fejlesztéspolitikában? Az EU-források felhasználásának gazdaságsszociológiai elemzése*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem – Belvedere Meridionale.
- Bartik, T. J. (1991): Boon or Boondoggle? The Debate Over State and Local Economic Development Policies. In Bartik T. J.: *Who Benefits from State and Local Economic*

- Development Policies?* Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute for Employment Research, 1–16. <https://doi.org/10.17848/9780585223940>
- Bartik, T. J. (2003): *Local Economic Development Policies*. Upjohn Institute Working Paper No. 03–91. http://research.upjohn.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1108&context=up_workingpapers
- Beluszky, P. (2009): A piramis alján. Szolgáltatások – kereskedelem a (kis)falvakban. *Magyar Tudomány*, 2009(6): 664–671.
- Blakely, E. J. – Bradshaw, T. K. (2002): *Planning Local Economic Development*. Sage Publications, Thousand Oaks, London and New Delhi, 2002, 398 pp.
- Bennett, R. J. (1991): Overview. In Bennett R. J. (ed.): *Local Government and Market Decentralization*. Tokyo: United Nations University Press, 24–32.
- Bennett, R. J. – Fuller, C. – Ramsden, M. (2004): Local government and local economic development in Britain: an evaluation of developments under labour. *Progress in Planning*, 62: 209–274. <http://dx.doi.org/10.1016/j.progress.2004.07.003>
- Bingham, R. D. – Mier, R. (1993): *Theories of Local Economic Development: Perspectives from Across the Disciplines*. London: Sage Publications.
- Birkhölzer, K. (2005): *Local Economic Development and its Potential*. Paper for the seminar on “Local Economic Development”. Berlin. Local Economic Development and its Potential (socioeco.org)
- Blair, J. P. (1999): Local economic development and national growth. *Economic Development Review*, 16 (3): 93–97.
- Buser, W. (2011): The impact of fiscal decentralization on economic performance in high-income OECD nations: an institutional approach. *Public Choice*, 149 (1–2): 31–48. <http://dx.doi.org/10.1007/s11127-011-9827-6>
- Canaleta, C. G. – Arzoz, P. P. – Gárate, M. R. – Ezcurra Orayen, R. (2004): Regional economic disparities and decentralisation. *Urban Studies*, 41 (1): 71–95. <http://dx.doi.org/10.1080/0042098032000155696>
- Capková, S. (2005): The Changing State of Local Government. In Capková, S. (ed.): *Local Government and Economic Development*. Budapest: Open Society Institute, 191–211.
- Czene, Zs. – Ricz, J. (szerk.) (2010): *Helyi gazdaságfejlesztés. Ötletadó megoldások, jó gyakorlatok*. Területfejlesztési Füzetek, 2. Budapest: VÁTI Nonprofit Kft. Területi Tervezési és Értékelési Igazgatóság Stratégiai Tervezési és Vidékfejlesztési Iroda.
- Clarke, S. E. (1995): Institutional Logics and Local Economic Development: A Comparative Analyses of Eight American Cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 19 (4): 513–533. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2427.1995.tb00526.x>
- Csoba, J. (2017): A szociális földprogram társadalmi és munkaerőpiaci integrációs szerepe a vidéki Magyarországon. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

- Csoba, J. (2020): A szociális gazdaságtól a szolidáris gazdaságig – a helyi gazdaságfejlesztési modell átalakulása. *Tér és Társadalom*, 34. (4): 71–99. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3301>
- Csoba, J. – Sipos, F. (2020): Gazdasági és társadalmi integrációs modellek periferiális térségekben. A szociális földprogram, a közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek működésének jellemzői hátrányos helyzetű kistérségeken. *Szociológiai Szemle*, 30(1): 21–43. <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2020.1.2>
- Csoba, J. – Sipos, F. (szerk.) (2021): *Co-creation a közszolgáltatások modernizációjában – Lokális szolgáltatásfejlesztési kísérletek a közös alkotás módszerével*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Csurgó, B. – Légmán A. (2015): Lokális közösség, megtartó közösség. Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen. *Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle*, 2015(4): 50–66. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.50>
- Drótos, Gy. – Wieszt, A. – Meretei, B. – Vajda, É. (2018): *Családi vállalkozások Magyarországon*. Kutatási jelentés a 2017–18-as magyar családi vállalkozási felmérésről. Budapest: Corvinus CFB, Centre of Family Business.
- Faragó, L. (1991): Local Economic Development. In Horváth, Gy. (ed.): *Regional Policy and Local Governments*. Pécs: Centre of Regional Studies, HAS, 71–81.
- Finta, I. – Póla, P. (2020): Szociális szövetkezetek periférikus térségekben – a sikeres működés feltételei és akadályai. *Tér és Társadalom*, 34 (3): 142–169. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3283>
- G. Fekete, É. (2011): Gondolatok a „helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata” c. esettanulmány-kötet apropóján. In Németh, N. (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 445–447.
- G. Fekete, É. (2013): *Helyi gazdaság- és foglalkoztatás-fejlesztés*. “Cross border training of economic experts in distance learning network” project, Miskolc: Miskolci Egyetem. <http://gtk.uni-miskolc.hu/files/5016/Helyi%20gazdas%C3%A1g-%20%C3%A9s%20foglalkoztat%C3%A1s-fejleszt%C3%A9s.pdf>
- G. Fekete, É. (2018): A társadalmi gazdaság posztszocialista sajátosságai Kelet-Közép-Európában. In G. Fekete, É. – Nagy, Z. – Lipták, K. – Kiss, J. (szerk.): *Szociális és szolidáris gazdaság a posztszocialista perifériákon*. Miskolc: Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 103–117.
- G. Fekete, É. – Lipták, K. (2014): Közfoglalkoztatásból szociális szövetkezet? In Lukovics, M. – Zuti, B. (szerk.): *A területi fejlődés dilemmái*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, 123–142.
- Getler, M. S. – Wolfe, D. A. (2004): Local social knowledge management: Community actors, institutions and multilevel governance in regional foresight exercises. *Futures*, 36: 45–65. [https://doi.org/10.1016/S0016-3287\(03\)00139-3](https://doi.org/10.1016/S0016-3287(03)00139-3).

- Hamza, E. – Rácz, K. – Szabó, D. – Vásáry, V. (2018): Szociális szövetkezetek szerepe a vidéki gazdaságban, avagy a Fókusz támogatási program megvalósításának eddigi tapasztalatai. *Gazdálkodás*, 62.(3): 245–284.
- Keller, J. (2016): Polarizálódó terek a baranyai Hegyháton: agrárszereplők, földhasználat, fejlesztések. In Kovács, K. (szerk.): *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum, 331–359. <http://hdl.handle.net/11155/1285>
- Keller, J. – Rácz, K. – Váradi, M. (2016): Községi gazdaságfejlesztés a vidéki Magyarországon. In Kovács, K. (szerk.): *Földből élők – polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum, 197–217. <http://hdl.handle.net/11155/1285>
- Kiss, M. (2018): A fenntarthatóság dilemmái a hátrányos helyzetű térségekben. *Magyar Tudomány*, 179 (3): 331–341. <http://dx.doi.org/10.1556/2065.179.2018.3.3>
- Kiss, M. – Rácz, K. (2019a): Factors and Policy Measures Influencing Local Economic Development: An Overview of the Conceptual Framework. In Futó, P. (ed.): *Contemporary Drivers of Local Development*. Maribor: Lex Localis, 61–73.
- Kiss, M. – Rácz, K. (2019b): The Role of Local Governments in the Development of the Local Economy: International Findings in Light of Hungarian Case Studies. In Futó, P. (ed.): *Contemporary Drivers of Local Development*. Maribor: Lex Localis, 391–413.
- Koltai, L. – Rácz, K. (2019): Társadalmi vállalkozások az élelmiszergazdaságban. *Munkaügyi Szemle*. 62 (5) 26-27.
- Koós, B. (2007): A szuburbanizációs folyamat a magyar gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 16: 334–349.
- Kovács, I. (2012): A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet). 92-130. <http://mek.niif.hu/12700/12727/12727.pdf>
- Kyriacou, A. P – Muinel-Gallo, L. – Roca-Sagalés, O. (2015): Fiscal decentralization and regional disparities: The importance of good governance. *Regional Science*, 94 (1): 89–107. <https://doi.org/10.1111/pirs.12061>
- Leight, N. G. – Blakely E. J. (2017): *Planning Local Economic Development. Theory and practices*. Los Angeles: SAGE Publications.
- Lendvay, E. – Nagyné Molnár, M. (2013): Önkormányzati szerepek és eszközök a helyi gazdaságfejlesztésben. In Lukovics, M. – Savanya, P.: *Új hangsúlyok a területi fejlődésben*. Szeged: JATE Press, 209–223.
- Lengyel, B. – Bajmóczi, Z. (2013): Regionális és helyi gazdaságfejlesztés az evolúciós gazdaságföldrajz szemszögéből. *Tér és Társadalom*, 27 (1): 5–29. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.27.1.2448>
- Lengyel, I. (2008): A közelség alakváltozásai a tudásalapú helyi gazdaságfejlesztésben. In Lengyel, I. – Lukovics, M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. Szeged: JATE Press, 109–129.

- Lipták, K. – Nagy, Z. – Dabasi-Halász, Zs. – Siposné Nándori, E. (2019): Áttekintés a magyarországi szociális gazdaságról és gazdasági szervezeteiről. *Szociálpolitikai Szemle*, 27 (1): 7–19.
- Martin, R. (2000): Institutional approaches in economic geography. In Sheppard, E. – Trevor, J. B. (eds.): *A Companion to Economic Geography*. Oxford: Blackwell, 77–94.
- Melkers, J. E. – Bugler, D. – Bozeman, B. (1993): Technology Transfer and Economic Development. In Bingham, R. D. – Mier, R. (eds): *Theories of Local Economic Development*. Newbury Park, CA: SAGE Publications, 232–248.
- Messing, V. (2012): Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In Kovách, I. – Dupcsik, Cs. – P. Tóth, T. – Takács, J. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet – Argumentum, 204–220. <http://mek.oszk.hu/12700/12706/12706.pdf>
- Mezei, C. (2006): A helyi gazdaságfejlesztés fogalmi meghatározása. *Tér és Társadalom*, 20(4): 85–96. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.20.4.1079>
- Mezei, C. (2008): *The Role of Hungarian Local Governments in Local Economic Development*. Discussion Paper (63): 7–61. Budapest: Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences.
<https://discussionpapers.rkk.hu/index.php/DP/article/view/2402>
- Mihály, M. (2018): Posztszocialista átalakulás a vidéki terekben. A rurális gazdaság szerepe a rurális területek periferizálódásának visszafordításában. In G. Fekete, É. – Nagy, Z. – Lipták, K. – Kiss, J. (szerk.): *Szociális és szolidáris gazdaság a posztszocialista perifériákon*. Miskolc: Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 225–243.
- Molnár, Gy. – Bazsalya, B. – Bódis, L. (2018): *A helyi foglalkoztatási kezdeményezések központi támogatásának elosztási mechanizmusai*. Műhelytanulmányok 27. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.
- Morgan, J. Q. (2009): *The Role of Local Government in Economic Development*. Survey Findings from North Carolina. North Carolina: School of Government. The University of North Carolina. 2009175SSlayout_FINAL.indd (unc.edu)
- Németh, N. (szerk.) (2014): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*. Esettanulmányok. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, KTI Könyvek 14.
- OECD (2018): *Job Creation and Local Economic Development 2018: Preparing for the Future of Work*. LEED-Flagship-Policy-Highlights.pdf (oecd.org)
- Pálné Kovács, I. (2015): Helyi tudás, helyi kormányzás, helyi fejlesztés. *Magyar Tudomány*, 176 (2): 150–158.
- Pálné Kovács, I. (2019): A magyar önkormányzatok korlátai a helyi gazdaságfejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 33 (2): 3–19. <https://doi.org/10.17649/TET.33.2.3088>

- Pálné Kovács, I. (2021): A centralizáció és a perifériák fejlődési esélyei. *Tér és Társadalom*, 35 (4): 215–240. <https://doi.org/10.17649/TET.35.4.3372>
- Parker, P. – Donaher, E. (2012): *Economic development organizations and services delivery models. School of Environment*. Waterloo, ON: University of Waterloo, Enterprise & Development.
- Pearce, G. – Mawson, J. (2003): Delivering devolved approaches to local governance. *Policy & Politics*, 31 (1): 51–67. <http://dx.doi.org/10.1332/030557303321095590>
- Picciotti, A. (2017): Towards Sustainability: The Innovation Paths of Social Enterprise. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 88(2): 233–256. <http://dx.doi.org/10.1111/apce.12168>
- Pike, A. – Marlow, D. – McCarthy, A. – O’Brien, P. – Tomaney, J. (2015): Local institutions and local economic development: the Local Enterprise Partnerships in England, 2010. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, (8): 185–204. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsu030>
- Póla, P. (2019): A vidékfejlesztés helyi erőforrásrendszere. In Farkas, J. Zs. – Kovács, A. D. – Perger, É. – Lennert, J. – Hoyk, E. – Gémes, T. (szerk.): *A magyar vidék a XXI. században: Tanulmányok a 70 éves Csátári Bálint köszöntésére*. Kecskemét: MTA Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, 264–275.
- Porter, M. E. (2000): Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Economic Development Quarterly*, 14(1): 15–34. <http://dx.doi.org/10.1177/089124240001400105>
- Pugalis, L. – Tan, S. F. (2017): *The Role of Local Government in Local and Regional Economic Development*. Sydney: University of Technology.
- Puljiz, J. (2004): Economic Development. In *How to Improve Development on Local Level? Handbook with Best Practice Examples from South-East Europe*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung, 9–24.
- Ritter, K. – Nagy, H. (2017): Analysis of Local Economic Development Capacity in Hungarian Rural Settlements. *Acta Universitatis Sapientiae, Economics and Business*, 5 (3): 57–70.
- Rodriguez-Pose, A. – Ezcurra, R. (2009): *Does Decentralization Matter for Regional Disparities? A Cross-Country Analysis*. SERC Discussion Paper 25. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.691.8255&rep=rep1&type=pdf>
- Schumpeter, J. A. (1934): *The Theory of Economic Development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Swinburn, G. (2006): *Local Economic Development. Quick Reference*. Washington, DC: The World Bank.
- Syrett, S. (1995): *Local Development: Restructuring. Locality and Economic Initiative in Portugal*. Avebury: Ashgate Publishing Company.
- Tello, M. D. (2010): From national to local economic development: theoretical issues. *Cepal Review*, 102: 49–65. <http://dx.doi.org/10.18356/bf5d1be2-en>

- Thiessen, U. (2003): Fiscal decentralisation and economic growth in high-income OECD countries. *Fiscal Studies*, 24 (3): 237–274.
<http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-5890.2003.tb00084.x>
- Váradi, M. M. (2015): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 19 (1): 69–96. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.29.1.2678>
- Váradi, M. M. (2016): Értékteremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. *Esély*, 27 (1): 30–56. <http://hdl.handle.net/11155/1174>
- Wong, C. (2002): Developing Indicators to Inform Local Economic Development in England. *Urban Studies*, 39 (20): 1833–1863.
<http://dx.doi.org/10.1080/0042098022000002984>
- World Bank (2004): *Local economic development: A primer. Developing and implementing local economic development strategies and action plans*. Washington, DC: World Bank.

I. Függelék

1. táblázat: A helyi gazdaságfejlesztés tényezői és altényezői

I. A település főbb jellemzői, strukturális tényezők	
Tényezők	Altényezők, vizsgált összefüggések
I.1. A település méretéből, relatív helyzetéből adódó tényezők	Település típusa, relatív helyzete a térségben (Bennett 1991); urbanizáltság foka (vö. Capkova 2005), intézményekkel való ellátottság és településméret összefüggései (Beluszky 2009)
	Fejlesztési forrásokhoz való hozzáférés (vö. Molnár et al. 2018)
I.2. Földrajzi elhelyezkedésből adódó tényezők	Együtműködések (esetleges/állandó) és gazdaságfejlesztési programok típusa a mérettel összefüggésben: klasszikus vs. speciális (vö. Mezei 2008)
	Fizikai és kapcsolati távolság a térségi központtól (pl. Lengyel 2008, Bajmóczy 2011 stb.)
I.3. Infrastrukturális és egyéb fizikai tényezők	Munkahelyek, piacokhoz és beszállítókhoz való hozzáférés (Wong 2002, Koós 2007, OECD 2018)
I.4. A település és a helyi lakosság meghatározó társadalmi/történeti jellemzői	Rendelkezésre álló földterület (önkormányzati/bérelt), úthálózat minősége és elérhetősége, csatornával és egyéb közművekkel való ellátottság stb. (pl. Wong 2002)
	Társadalmi jellemzők (iskolai végzettség, munkaerőpiaci jellemzők; vállalkozások száma stb.) pl. Mezei 2008
II. Erőforrásokkal való ellátottság	
Tényezők	Altényezők, vizsgált összefüggések
II.1. Pénzügyi erőforrások	Saját bevételek/állami támogatások/nemzetközi, EU-pályázati források mértéke és aránya a költségvetésen belül (Wong 2002, Capkova 2005, Mezei 2008)
	Tőkebefektetés mértéke (Wong 2002, Capkova 2005)
II.2. Humán erőforrások: adminisztratív munkaerő és menedzsment képzettsége és kvalitásai	Fiskális decentralizáció, autonómia szintjének hatása a LED-re (Thiessen 2003, Capkova 2005, Canaleta et al. 2004, Rodriguez-Pose-Ezcurra 2009, Buser 2011, Kyriacou et al. 2015, Balogh 2015)
	Humán erőforrás (adminisztratív kapacitás) mennyisége és minősége (Capkova 2005)
II.3. Intézményi erőforrások: intézményi, szervezeti bevonódás a HGF-be, minőségi jellemzők	„Helyi társadalom tudásmenedzsmentje”: helyi szereplők és intézmények találkozásai (Getler-Wolfe 2004)
	A HGF-ben részt vevő intézmények azonosítása (vállalkozások, NGO-k, szociális vállalkozások, egyéb szervezetek)
II.4. Technológiai erőforrások, helyi ipari létesítmények	Intézményi kapacitás mennyisége és a döntéshozatal minőségének összefüggései (Clarke 1995, Wong 2002)
	Technológiai erőforrások, innovációk és helyi kapcsolatok viszonya a HGF viszonylatában (Porter 2000)
	Technológiai erőforrások, innovációk szerepe a gazdaságfejlesztésben (technológiaalapú gazdaságfejlesztés) (Melkers et al. 1993)
III. Stratégiai tervezés és HGF eszközök	
Tényezők	Altényezők, vizsgált összefüggések
III.1. Helyi gazdaságfejlesztés típusai: szerepek és elvek	- Helyi gazdaságfejlesztési elvek és szerepkörök azonosítása (Bartik 1991, Pearce-Mawson 2003, Bennett et al. 2004, Capkova 2005, Birkhölzer 2005, G. Fekete 2013, Leight-Blakely 2017)
	- Szociális irányok megjelenése a HGF-ben (Puljiz 2004, Morgan 2009; Czene-Ricz 2010; G. Fekete 2011, Lendvay-Nagyné Molnár 2013, Váradi 2015, Molnár et al. 2018)
	HGF megvalósítás formái: „in-house model” / „arms-length model” / hibrid (Parker-Donaher 2012)

III.2. A stratégiai tervezés formái	Tervezési formák típusai: hosszú távú, stratégiai / ad hoc, projekt-fókuszú (Capkova 2005, Mezei 2008, Morgan 2009)
	Stratégiai tervezés formái és a fenntarthatóság összefüggése: hosszú távú „program”- és rövid távú „projekt”-szemlélet (Kiss 2018)
III.3. Fejlesztések iránya	- Bottom up / top down fejlesztések - Közösségfókuszú / üzleti fókuszú / holisztikus (Bennett et al. 2004)
III.4. Célok és eszközök típusa és egymáshoz való viszonya	Intézkedések (Pugalis–Tan 2017) és eszközök azonosítása (Capkova 2005); stratégiai célok és eszközök szerinti elemzése (Mezei 2008)
IV. Irányítás, kooperáció és koordináció	
Tényezők	Altényezők, vizsgált összefüggések
IV.1. A HGF-be bevont szereplők köre	A gazdaságfejlesztésben részt vevő helyi/regionális/egyéb külső szereplők körének azonosítása (Ritter–Nagy 2017, Leight–Blakely 2017)
IV.2. A kooperáció jellemzői, hatékonysága	Együtműködések típusának azonosítása (Porter 2000, Ritter–Nagy 2017) Együtműködések tartóssága (hosszú távú kooperáció vagy projektspecifikus kooperáció; stabil/ad hoc), együtműködés sikeressége szociális, multi-faceted és üzleti célú projektek esetén (Bennett et al. 2004);
IV.3. Irányítási és koordinációs módok, szintek	Helyi kormányzás beágyazottságának mértéke, nyílt vagy zárt, hierarchikus vagy horizontális jellege összefüggésben a HGF hatékonysággal (Pálné Kovács 2015) Koordinációs módok azonosítása: - Paternalista és az üzleti szemléletű (Capkova 2005) Koordináció hatékonysága különböző területi szinteken: állami/regionális/helyi (Leight–Blakely 2017)
V. Innováció és fenntarthatóság	
Tényezők	Altényezők, vizsgált összefüggések
V.1. Innovatív HGF módszerek, megoldások és folyamatok	A technológiai innováció és a tudásinfrastruktúra összefüggései a HGF-fel (Schumpeter 1934, Wong 2002, Pálné Kovács 2015) - A HGF innovatív megoldásainak és módszereinek definiálása (Bajmócy 2011, Lengyel–Bajmócy 2013) - Elterjedt innovatív gyakorlatok kategorizálása G. Fekete (2013) A helyi önkormányzatok gazdaságfejlesztési szerepének innovatív jellegét elemző tényezők (Keller et al. 2016)
V.2. A fenntarthatóság tényezői és előrejelzői	Fenntartható helyi fejlődés definíciója és tényezői (Picciotti 2017) HGF programok fenntarthatósága (Bajmócy 2011, Németh 2014) - A közösségi gazdaságfejlesztési programok és fenntarthatóság közötti összefüggések (Keller et al. 2016) - Társadalmi célú programok fenntarthatóságának tényezői és előrejelzői (Kiss 2018)

Karrierhaszon-dilemmák: magyar nők lehetőségei az osztrák munkaerőpiacon

Career dilemmas: opportunities for Hungarian women in the Austrian labour market

Balogh Eszter¹ – Mikó Fruzsina² – Csanády Márton³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.2.2>

Beérkezés: 2021. 11. 12.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 04. 08.

Elfogadás: 2022. 06. 19.

Összefoglaló: A tanulmány az Ausztriában élő magyar nők munkaerőpiaci integrációjának sikereiről ad áttekintést. Az írás alapját egy nem reprezentatív kvantitatív kutatás eredményei adják. Az integrációs sikereket a munkaerőpiaci státusz és a dequalifikáció mértékéből képzett mutató, egy ún. karrierhaszon-mutató segítségével mutatjuk be, amelyet ez a tanulmány alkalmaz először a migrációkutatásban. A kutatási adataink azt mutatják, hogy a magyar nők Ausztriában jellemzően el tudnak helyezkedni, ám jelentős mértékben dequalifikálódnak, amittől döntően a magas szintű nyelvtudás jelenthet védelmet. A nyelvtudás erős hatása mellett a kor, a migrációban töltött idő hossza, valamint a gyermekkel való rendelkezés ténye nem játszik jelentős szerepet a dequalifikáció esélyében. A karriervesztés esélyét azonban a nyelvtudás mellett a migrációban töltött évek száma is befolyásolja.

Kulcsszavak: migráció, dequalifikáció, munkaerőpiac, női migráció, karrier

Abstract: The study provides an overview of the successes of the labour market integration of Hungarian women living in Austria. The paper is based on the results of a non-representative quantitative survey. The integration success is presented using an indicator of labour market status and the degree of disqualification, a so-called career benefit indicator, which is used for the first time in migration research. Our research data show that Hungarian women in Austria are typically able to find a job, but are significantly de-skilled, which is mainly protected by a high level of language skills. Apart from the strong effect of language skills, age, length of time spent in migration and the fact of having children do not play a significant role in the chances of disqualification. However, in addition to language skills, the number of years spent in migration also influences the chances of losing a career.

Keywords: migration, disqualification, labour market, female migration, career

1 Károli Gáspár Református Egyetem, email: balogh.eszter@kre.hu

2 Budapesti Corvinus Egyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, email: miko.fruzsina@gmail.com

3 Károli Gáspár Református Egyetem, email: csanady.marton.tamas@kre.hu

I. Bevezetés

A 2004-es csatlakozás és a 2011-es munkaerőpiaci nyitás egy új fejezetet nyitott a magyar munkavállalók előtt, az EU teljes jogú állampolgáraként, a szabad mozgáshoz való jog gyakorlójaként vállalhatnak munkát az Európai Unió tagállamaiban. Magyarországról a kivándorlás látványosan a 2007 és 2011 közötti időszakban indult el, míg 2015-re már komoly elvándorlási hullám volt tapasztalható, ami egy kevésbé intenzív, de növekvő visszavándorlási kedvvel azóta is mérsékelten zajlik. A fékezett indulásra (Szilasi–Halász 2018) valószínűleg a 2008-as válság gazdasági és munkaerőpiaci következményei hatottak. Ausztria a magyarok egyik legkedveltebb célországa, bevándorlásuk 2004 és 2013 között közel ötszörösére nőtt (Gödri 2015), majd a stagnálás mellett máig fontos célország maradt (Gödri 2015, Hárs–Simon 2015).

A migrációban élő magyarokról szűkös információk állnak rendelkezésre, amit a statisztikák pontatlansága (Sik 2013, Golovics 2019, Hárs 2009, Hárs 2020, Kapitány–Rohr 2013) és az alanyok nehéz elérhetősége indokol. A kelet-európai mobil munkavállalókról nagyrészt kvalitatív adatok állnak rendelkezésre, és a 2000-es évekig kifejezetten nőkről kevés kutatás született a témában (Gulich 2017). A keletről nyugatra irányuló mozgás motivációját a szakirodalom két nagyobb csoportba rendszerezi. A kutatások egy része a gazdasági, munkaerőpiaci célokat helyezi a középpontba, amelyben a mozgás célja a munka, a jobb karrierlehetőségek (Sjaastad 1962), és a magasabb jövedelem (Lansing–Morgan 1967, Hárs 2020). Ezek kiindulópontja, hogy a képzett és képzetlen munkaerő vándorlását gazdasági kényszer hajtja. A kutatások másik vonulata Smith és Favell (2008) munkáihoz köthető, akik elsők között vetették fel a kutatások fókuszpontjának a változtatását, javasolva a migrációs politikákkal való megküzdés, a gender és a munkaerőpiaci feltételek dimenzióinak a vizsgálatát, amivel a nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi motivációkra is fény derülhet.

A magyar migrációs szakirodalom (Hárs 2020, Gödri 2016, Mikrocenzus 2016) szerint a magyar migráció elsősorban munkaerőpiaci okokkal magyarázható, ami alapján a kiindulópontunk, hogy az Ausztriába irányuló migráció motivációja döntően gazdasági.⁴ Kutatásunk az Ausztriában élő magyarok munkaerőpiaci integrációjáról, karriersikereiről ad nem reprezentatív áttekintést. Az írás arra keresi a választ, hogy a kérdezettek karrierjét mennyiben és hogyan befolyásolja nyelvtudásuk szintje, a gyermekkel való rendelkezés vagy annak hiánya, az életkor és a migrációban töltött idő hossza. Az eredmények hiánypótlók, mivel kvantitatív genderfókuszú adatok, a magyar nők ausztriai helyzetéről alkotnak képet. Továbbá az elemzés módszertani szempontból is újszerű: az iskolai végzettséget és munkaerőpiaci státuszt figyelembe véve generált „karrierhaszon-mutató” számítási módja egy új adatfelvétel esetén ismét leképezhető, különböző időpontban készült mérések összehasonlítását teszi lehetővé. Az eredmények megmutatják, hogy a magyar nők karrierútját milyen tényezők befolyásolják Ausztriában, és a fogadó országban képesek-e karrierhaszonra szert tenni.

⁴ Fontos megjegyezni, hogy a hivatkozott, migrációt magyarázó megközelítések mellett léteznek a problémát magyarázó más modellek is, lásd erről részletesen például Melegh és Sárosi (2015) tanulmányát.

II. Elméleti áttekintés

II.1. *A mobil munkavállalók a fogadó országok munkaerőpiacán*

A mobil munkavállalók munkaerőpiaci integrációjának a vizsgálatok a fogadóországban megvalósuló munkaerőpiaci mobilitást vizsgáljuk, amelyben egyrészt a munkaerőpiaci státusz, másrészt a foglalkozás képzettséghez való viszonyát elemezzük.

A munkaerőpiacon való részvételt a munkaerőpiaci státusszal mérjük, ahol sikeres integrációról beszélhetünk, amikor a migrációval a munkaerőpiaci státusz inaktívból aktívvá válik. A magyar és a régiós migráns munkavállalókat összehasonlító vizsgálatok szerint a magyarok foglalkoztatottsága az iskolai végzettségtől függetlenül kiemelkedően magas a fogadó országok munkaerőpiacán (Hárs 2020), ami a magyarok körében alkalmazott sikeres integrációs stratégiákra utal a munkaerőpiacon. Az osztrák kutatások ugyanakkor ennek némileg ellentmondva arra mutatnak rá, hogy az osztrák munkaerőpiacon a külföldi munkaerő részvétele nem egyértelmű, amit döntően a képzettség határoz meg. Az európai irreguláris és képzetlen munkaerő komoly nehézségekkel küzd a lehetőségekhez való hozzáférésben (Jandl et al. 2008).

Az integráció a képzéseknek megfelelő elhelyezkedéssel is mérhető. A képzett munkaerő áramlásáról szóló elméletek arra az alapvetésre épülnek, hogy a hozzáértés és a képzettség egyik országból a másikba a jobb gazdasági lehetőségek céljából vándorol.⁵ A migrációval kapcsolatos gazdasági és anyagi várankozások ugyanakkor sok esetben ellentmondásosan teljesülnek, és a mobil munkavállalók jelentős része valamilyen formában marginalizálódik, alulfizetetté válik vagy dequalifikálódik a fogadó ország munkaerőpiacán (Muhirwa 2012). A szakirodalom a kelet-európai munkavállalók jelentős mértékű dequalifikációjára hívja fel a figyelmet (Dumont et al. 2007a, Anderson et al. 2008, Ciupijus 2011). Dumon és Monso OECD-vizsgálatai egyértelműen mutattak rá a migrációs háttérű emberek dequalifikációjára és lefelé irányuló mobilitására. Például Olaszországban a migrációs háttérű nők 27 százaléka, míg a férfiak 20 százaléka pozíciójához túlképzett, amivel szemben az olasz nőknek csak 7 százaléka végez a végzettsége alatt munkát.⁶ A 2007-es német mikrocenzus a diplomaszerezés helyének a jelentőségére világított rá. A külföldön szerzett diplomával rendelkező migránsok fele nem a végzettségnek megfelelő pozícióban dolgozik (Guhlich 2017). Angliában a lengyel munkavállalók jelentős aránya is dequalifikálódik és lefelé irányuló karriermobilitást szenved el (Ciupijus 2011). A 2016-os magyar mikrocenzus is kiemeli a problémát. A külföldön élő, 16–64 éves magyarok 34 százaléka képzettségi szintjénél alacsonyabb szintű munkát végez, 51 százalék a szaktudásától eltérő pozícióban dolgozik, továbbá kiemeli, hogy a nőket mindezek a problémák jobban sújtják, mint a férfiakat.

A mobil munkavállalók beilleszkedése a fogadó ország munkaerőpiacán tehát nem egyértelmű, és munkavállalóknak egyenlőtlen és nehéz munkaerőpiaci feltételek között kell érvényesülniük külföldön, amely kihívásokra a nemi különbségek is hatnak.

5 Lásd erről bővebben a bran-drain (British Royal Society), brain-gain (Fortney 1970), brain circulation (Gaillard–Gaillard 1997) elméleteket.

6 Fontos megjegyezni, hogy a vizsgálat az OECD-országokon belüli és azokon kívülről érkező mozgást is vizsgálta.

II.2. A nyelvtudás szerepe a munkaerőpiacon

Az integráció sikerét és a célország megválasztását alapjaiban határozza meg a munkavállalók nyelvtudásának a szintje (Anghel 2013). A kutatások a nyelvismeret munkaerőpicon betöltött szerepét együttesen vizsgálják, elsősorban az életkorral, a képzettséggel a migrációban töltött idő hosszával és a nemmel. A megfelelő nyelvtudás a „belépőjegy” a fogadóország munkaerőpiacára és fontos szerepet játszik a képzettségnek megfelelő munka megtalálásában (Carnevale et al. 2001, Dustmann – Van Soest 2002). A képzettség és a nyelvtudás lineárisan viszonyul egymáshoz, magasabb képzettséghez nagyobb valószínűséggel kapcsolódik magasabb szintű nyelvtudás (Van Tubergen – Kalmijn 2005), amely valószínűsíti a képességeknek megfelelő munkavégzést is. A magasabb iskolai végzettséget igénylő munkákban ugyanakkor különösen nagy szerepe van a fogadó ország nyelve magas színvonalú ismeretének (Braun 2010). A nyelvtudás és az életkor közötti összefüggésben nem meglepő módon a fiatalabb migrációs csoportok nyelvi kompetenciái magasabb színvonalúak, amiből következik, hogy a fiatalabb, jó nyelvtudással rendelkező munkaerő kisebb eséllyel kerül kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetbe, míg az életkor előrehaladásával a nyelvi kompetenciák és a munkaerőpiaci lehetőségek is csökkennek. A nyelvtudás szintje és a migrációban töltött idő hossza szintén lineáris viszonyban áll egymással, a letelepedés éveinek a számával a nyelvi kompetencia folyamatosan nő (Jasso–Rosenzweig 1990, Van Tubergen – Kalmijn 2005), ami kedvezően befolyásolhatja a munkaerőpiaci lehetőségeket. A migrációban élő nők nyelvi kompetenciáit sajátos migrációs helyzetük is befolyásolja. A nők jelentős része – különösen a letelepedés első szakaszában – nem tud részt venni a nyelvtanfolyamokon, mert lehetőségei a családi viszonyaiba ágyazottak, családi szerepe felértékelődik, ami a továbbképzési rendszertől átmenetileg eltávolítja. Ugyanakkor, ha a migráns munkavállalók nem a professzionális nyelvtanfolyamokon sajátítják el a fogadó ország nyelvét, annyiban a nyelvtudásuk csak szűken a pillanatnyi munkájuk és a hétköznapi életük szokásához kötődik, amelyet nem tudnak konvertálni a munkaerőpiac más területeire (Liapi–Vouyioukas 2009a), és a munkaerőpiaci lehetőségeik beszűkülnek.

A nyelvtudás tehát döntő fontosságú a munkaerőpiaci részvétel és a képességeknek megfelelő elhelyezkedés tekintetében, és szintjét meghatározza a mobil munkavállalók képzettsége, életkora, letelepedésüknek a hossza és a nemük.

II.3. A képességeket igazoló dokumentumok a munkaerőpiacon

A fogadó országban az első munkahely(ek)nek hosszú távon meghatározó szerepe van a munkaerőpiaci integrációban, így a letelepedés első fázisában különösen fontos a képességeknek és a végzettségnek megfelelő munkavégzés (Diehl et al. 2016), amire elsősorban az addig megszerzett és igazolható munkatapasztalatok, papírok jelentik a belépőt. A kvalifikációnak megfelelő munkához való hozzáférés a képességeket igazoló dokumentumok segítségével ugyanakkor nem magától értetődő.

A kvalifikációalapú szelekció egy bináris kategóriarendszer által történik meg. Azokat a foglalkozásokat, amelyek iránt a nemzetközi kereslet magas, és a multinacionális, globális gazdasági folyamatok eredményeképpen nemzetköziesednek, magas képzettséget igénylő foglalkozásoknak tekintik – például mérnöki, IT, telekommunikációs, informatikai szakmák (Iredale 2001). Ezzel szemben azokat a foglalkozásokat, amelyek ennek a kategóriának nem képezik a részét, a rendszer képzettséget nem igénylő vagy közepes képzettségű szakmának tekinti, aminek következtében bizonyos diplomákat és dokumentumokat a munkaerőpiac leminősít és kizár a magas végzettséget igénylő szakmák csoportjából. Ebben a logikában az alapvetően humán tudományokhoz tartozó gondozói, pedagógusi, bölcsész és bizonyos egészségügyi foglalkozások közepes képzettséget igénylő vagy képzettséget nem igénylő munkának minősülnek.⁷ A fogadó országok a munkavállalókat ennek megfelelően szelektálják és a munkaerőpiac különböző színtereire irányítják (Sassen 2007). Migrációban a végzettséget igazoló dokumentumoknak és az elfogadtatásuknak tehát különösen nagy szerep jut a munkaerőpiaci integrációban, ugyanakkor a mobil munkavállalók jelentős része nem tudja használni a papírjait a munkaerőpiacon, mivel a bináris foglalkozásbesorolásban nehezen jutnak át a fogadó országok szelektív rendszerén, ami a karrierútban valamilyen mértékű, meghatározott ideig tartó törést eredményez, és munkanélküliségként vagy az önéletrajzban dequalifikációs szakaszként nyilvánul meg (Iredale 2001). Az európai migrációra ennek megfelelően ma már inkább középosztályi jelenségeként tekinthetünk, mert a társadalmi hierarchia közepén elhelyezkedő diplomások tömegével vesznek részt benne, akiknek a többsége a fogadó országokban erőteljes lefelé irányuló mobilitást szenved el (Verwiebe 2008). A dequalifikációt különböző szelekciós intézmények segítik. Németországban a karriertörést elszenvedő nők már a munkaerő-toborzás és a pályázati szakasz legelején kiesnek, mert a munkáltató a nem lineáris fejlődést mutató önéletrajzzal rendelkező migráns munkavállalókat szelektálja (Kontos–Voswinkel 2010). A holland kutatások (Liversage 2009 a, b) ezt kiegészítették azzal, hogy kimutatták, az alkalmazás fontos feltétele a fogadóország területén szerzett szakirányú munkatapasztalat. A dequalifikációt elősegítő intézménynek tekinthető a munkaerőpiaci információk elérésének a nehézsége is (Kontos 2009).⁸

Következésképpen a fogadó országok munkaerőpiacán a képesítéseknek megfelelő elhelyezkedést foglalkoztatáspolitikai és munkaerő-szelekciós tényezők befolyásolják, ami a magas képesítéssel rendelkező munkavállalók jelentős részét dequalifikálja a munkaerőpiacon, aminek következtében a munkaerőpiaci folytonosság megtörésével a munkavállalók munkaerőpiaci kudarcokkal néznek szembe.

7 A diploma elsősorban az egészségügyi szektorban ad módot arra, hogy a migrációval megvalósuljon a munkaerőpiaci folytonosság és a képzettségnek megfelelő elhelyezkedés (Nohl et al. 2006, 2014).

8 A dequalifikáció legszembetűnőbb színtere a tömegeket vonzó ápolói, gondozói munka (carework), aminek a kelet-európai nők aktív szereplőivé és a nyugati társadalmak olcsó árucikkeivé váltak (Liang 2011). Ennek ellenére kutatásunkban ezzel külön nem foglalkozunk, mivel a magyar ápolók karriercéljai nem kötődnek szorosan Ausztriához (Gábrriel 2016, Turai 2016, 2018), jellemzően időskorúak (Gábrriel 2019), nem karrierépítési céllal érkeznek Ausztriába és nem telepednek le (Gendera 2011, Turai 2017).

II.4. A családi és anyagi tényezőkbe ágyazott munkaerőpiaci részvétel

A fogadó országban a karrierutat nem önmagában a végzettség határozza meg, hanem abban az egyéb társadalmi tényezők is szerepet játszanak, mint például a családi és anyagi viszonyok (Nohl et al. 2006, 2014).

Kutatások rámutattak, hogy a kelet-európai diplomás nők a munkaerőpiaci kudarcokat többféle, a családi és anyagi helyzetükbe ágyazott pozícióvédő vagy reorientációs stratégiával kezelik. Ilyen stratégia a lassú felemelkedés útja, amikor a nők átképezik magukat és a képzés ideje alatt képzettséget nem igénylő munkát vállalnak; a szakmaváltás, a fogadó országban elismert képzettség megszerzése; a hazatérés, amely visszatérés a korábbi társadalmi pozícióba (Liversage 2009a, b); az önfoglalkoztatás vagy egyéni vállalkozás (Kontos–Aplitzsch 2003); és az önkéntesen vállalt inaktív státusz (családanya, háztartásbeli) (Boyle et al. 2009), mint menekülő út a magasan képzett nők számára.

Ezen stratégiákban a közös, hogy költségesek és időigényesek, ezáltal a migránsok jelentős része számára nem elérhetőek, akik ezáltal tartós marginalizációt szenvednek el a munkaerőpiacon. Ők általában azok a nők, akiknek a munkaerőpiaci jelenlétük családi helyzetükbe és anyagi lehetőségeikbe ágyazódik. Ilyen helyzet, mikor a gyerekek anyagi biztonságban való felnevelése elsőbbséget élvez a karrier-célokkal szemben, így nincs lehetőség a jobb munkahely kiváráására, az átképzésre vagy munkanélküliségre, mivel a családnak rendszeres és kiszámítható jövedelemre van szüksége (Pusch 2010). Mindezek mellett az anyák munkaerőpiaci integrációjának az akadályai számos esetben kulturális tényezőkkel magyarázhatóak meg. Az anyák tradicionális szerepe a családban távol tart az integrációt segítő intézményekben – nyelvi képzések, továbbképzések stb. – való részvételtől, mert a gyermekek nevelése és a családi ügyek menedzselése a figyelmüket és az idejüket elviszi. Ezek az anyák nagyobb eséllyel szenvednek el a professzionális életútjukban törést, és a karrierjük újrakezdése vagy a munkaerőpiaci reorientációjuk komoly nehézségekbe ütközik (Pusch 2010, Boyle 2003, Femage Project, Shihadeh 1991). Végül, a nők migrációs célja lehet, hogy külföldön feleségként a férj sikereit támogassák (Shihadeh 1991, Gühlich 2017, Boyle et al. 2009).

Összességében a kutatások a nők speciális migrációs helyzetére világítanak rá, miszerint anyaként és feleségként az egyéni karriercélok helyére a család integrációjának és a férj érvényesülésének a támogatása kerül, amely a nőket anyaként és feleségként felértékeli, míg munkavállalóként leértékeli külföldön.

III. Vizsgálati kérdések és a kutatás módszere

A fentiek alapján látható, hogy a fogadó ország munkaerőpiacán való érvényesülést együttesen több tényező határozza meg. A munkaerőpiaci részvételt és a képzettségnek megfelelő elhelyezkedést a nyelvtudás szintje, az életkor, a képzettség, a migrációban töltött idő és a munkavállaló neme jelentős mértékben befolyásol-

ja. A kutatások ugyanakkor rávilágítottak, hogy a nők munkaerőpiaci helyzetét a fogadóországok munkaerőpiaci bináris szelekciós rendszere és családi viszonyai is jelentős mértékben határozzák meg. A nők könnyen sodródhatnak ki a munkaerőpiacnak abból a részéből, amihez a végzettségük által kötődniük kellene, így egy olyan térben találják magukat, ahol a kilépés stratégiáját döntően családi viszonyaik és anyagi helyzetük határozza meg. A kutatásunk ezekre a korábbi eredményekre alapozva a karrierhaszon és a munkaerőpiaci érvényesülés értékeléséhez ezeknek a változóknak a szerepét vizsgálta meg.

III.1. Munkaerőpiaci státuszváltozás: a magyar és az osztrák munkaerőpiaci státusz változása a fizetett munka alapján

A státuszváltozás mérésével arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a nők Ausztriában be tudnak-e lépni az osztrák munkaerőpiacra. Ehhez megvizsgáltuk az utolsó magyarországi és a kérdezés időpontjában jellemző ausztriai munkaerőpiaci státusz közötti eltérést. A munkaerőpiaci státuszra vonatkozó kérdések esetében részletes kategóriák között választhattak a megkérdezettek. A kategóriákat első lépésben a munkaerőpiacon való jelenlét szempontjából az „aktív” és a „munkanélküliek vagy inaktív” kategóriájába vontuk össze. Aktívként azonosítottunk minden különböző munkaviszonyt, illetve önfoglalkoztatást, tehát minden válaszadót, aki valamilyen fizetett munkával rendelkezett. Az anyasági (vagy egyéb szociális) ellátást, háztartásbeli státuszt, munkanélküliséget (regisztrált / nem regisztrált, álláskeresői járadékban részesül / nem részesül), tanulói státuszt, illetve nyugdíjas státuszt pedig a „munkanélküli vagy inaktív” kategória részeként értelmeztük. A munkanélküli státuszt együtt kezeltük tehát az inaktív státuszokkal, az elemzés szempontjából ugyanis azt tekintettük mérvadónak, hogy az egyén szert tesz-e keresetre, nem a munkaerőként való elérhetőségét. A magyarországi és az ausztriai státusz eltérése értelmében -1 és +1 közötti pontszámokkal ruháztuk fel a válaszadókat. A lenti táblázat szemlélteti, hogy milyen irányú változás esetén milyen értékkel számoltunk.

1. táblázat: A munkaerőpiaci státusz változása (fizetett munka alapján)

Munkaerőpiaci státusz		
Magyarország	Ausztria	Pontszám
Aktív	Munkanélküli vagy inaktív	-1
Munkanélküli vagy inaktív	Munkanélküli vagy inaktív	0
Munkanélküli vagy inaktív	Aktív	+1
Aktív	Aktív	0

III.2. Dekvalifikáció: az iskolai végzettség és az utolsó munkában elvárt végzettség viszonya

A dequalifikáció mérésével arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a kérdezett nők az iskolai végzettségüknek megfelelő munkát tudnak-e végezni Ausztriában. Ehhez megvizsgáltuk, hogy a kérdezés időpontjában betöltött pozíció mennyiben felel meg a válaszadó iskolai végzettségének.

A válaszadók kilenc iskolai végzettség (nyolc osztálynál alacsonyabb végzettségtől az egyetemi végzettségig) között jelölhették, hogy melyik a legmagasabb iskolai végzettség, amellyel rendelkeznek, továbbá milyen iskolai végzettség elvárt az Ausztriában betöltött munkaerőpiaci pozíciójukban. A két változó különbsége megmutatta, hogy a válaszadók saját iskolai végzettségükhöz képest hány „lépéssel” alacsonyabb/magasabb végzettséget igénylő pozícióban dolgoznak Ausztriában. Az iskolai végzettség és az elvárt végzettség eltérése tekintetében ennek megfelelően -7 és $+3$ közötti pontszámokkal ruháztuk fel a válaszadókat.

A dequalifikáció esélyének vizsgálatához a fenti változóból létrehoztunk egy kétértékű változót, amelynek egyik kategóriájába soroltuk a -7 és -1 közötti viszálpést, másik kategóriájába pedig a végzettségnek megfelelő elvárás (0) és az előrelépéseket.

III.3. Karrierhaszon: a munkaerőpiaci státusz és a dequalifikáció viszonya Ausztriában

A karrierhaszon mérésével arra kerestük a választ, hogy a válaszadók mekkora karriernyereséget termelnek az osztrák munkaerőpiacon, és az milyen társadalmi tényezőkkel magyarázható meg. Ehhez a karrierhaszon alakulását és az ezt befolyásoló tényezők elemzését végeztük el. A karrierhaszon-mutató a következő két szempont együttes kezelésével mutatja, hogy az Ausztriába migrált nők hazai státuszukhoz képest szert tettek-e karrierhaszonra:

- a) státuszváltozás: a hazai munkaerőpiaci státuszhoz viszonyított változás
- b) dequalifikáció: az iskolai végzettség és az aktuális munkában elvárt végzettség közötti negatív különbség.

A fentiekben bemutatott változókat, tehát a rendelkezésre álló és elvárt iskolai végzettség eltérését, valamint a magyarországi és ausztriai munkaerőpiaci státusz eltérését jelölő változókat standardizáltuk, értékeiket átlagoltuk, majd két főkategóriába soroltuk a válaszadókat: (1) akik esetében karriervesztésről beszélhetünk, valamint (2) akiket sem lényegi veszteség, sem haszon nem ér, vagy karrierhaszonra tesznek szert. A karrierhaszon mutatóként való leképezése újszerű, a mögöttes módszertan különböző időpontban készült mérések eredményeinek összehasonlítását teszi lehetővé.

A karrierhaszon szempontjából semleges vagy pozitív csoportba a következő jellemzőkkel kerültek a válaszadók (2. táblázat).

2. táblázat: A karrierhaszon szempontjából semleges/pozitív kategória tartalma

Munkaerőpiaci státusz változása	Iskolai végzettség és az ausztriai munkahelyen elvárt iskolai végzettség eltérése
változatlan (0)	megfelelő (0) VAGY előrelépés (+1 VAGY +2)
munkanélküliből vagy inaktívból aktív (+1)	nincs adat VAGY dequalifikáció (-3 VAGY (-2 VAGY (-1) VAGY megfelelő (0) VAGY előrelépés (+1 VAGY +2 VAGY +3)
nincs adat	megfelelő (0) VAGY előrelépés (+1)

A karrierveszteség esélyét vizsgáló modellekbe a migráció ideje, az iskolai végzettség, az ausztriai háztartásban a gyermekkel való rendelkezés, valamint a német nyelvtudás⁹ került beépítésre.

III.4. A minta bemutatása és az elemzés módszere

A kutatásban a tartósan¹⁰ Ausztriában élő nőket¹¹ vizsgáltuk, akik 2004 és 2018 közötti időszakban migráltak a célországba és a kérdéses időpontjában tartósan, életvitelszerűen Ausztriában is éltek.

Kifejezetten a magyar nők csoportjáról, összetételükről nem áll rendelkezésre olyan bontásban és részletességben statisztikai adat,¹² amely lehetővé tenné a reprezentatív mintavételt. A jelen kutatásban vizsgált célcsoport magában foglalja a munkaerőpiacon jelen nem lévő nőket, továbbá a fekete foglalkoztatásban dolgozó nőket is. A mintavétel módja hólabdás mintavétellel történt. A mintavételnek e módja torzításhoz vezethet, mivel a hólabdamódszer hátránya, hogy egy-egy válaszadó ismeretségi körét fedi le. Ugyanakkor jelen kutatás célcsoportja egy olyan populáció, amelynek pontos méretéről, demográfiai összetételéről nem rendelkezünk megbízható információval. Az önkitöltős online kérdőív minél több online csatornán való elindítása, terjesztése bizonyult tehát megfelelő eszköznek a célcsoport minél nagyobb részének lefedéséhez. A hólabda-kiindulópontok voltak a kint élő nők Facebook-csoportjai és levelezőlistái (anyák levelező listái: egy csoport; egyéb női listák: két csoport, egy Facebook-csoport), az Ausztriában élő emberek társkezeső oldalai (három közösségi oldal), a magyar szervezetek taglistái (két szervezet). Összességében kilenc hólabda indult el, és a hólabdák körülbelül két hónap múlva álltak meg. A hólabda mellett egy Facebook-kampányt is indítottunk, amellyel célzottan kerestük meg az Ausztriában élő magyar nőket.

Az adatfelvétel online önkitöltős kérdőívvel, ún. CAWI (Computer Assisted Web Interviewing) módszerrel történt 2019–2020-ban. A kérdőívet összesen 1259-en

9 A kutatás más munkanyelvek – például angol – ismeretének a munkaerőpiaci hatását nem vizsgálta meg. A migrációs kutatások arra mutatnak rá, hogy az integrációs és a munkaerőpiaci sikereket elsősorban a fogadó ország anyanyelvének az ismerete befolyásolja (lásd erről bővebben például, Carnevale et al. 2001, Dustmann – Van Soest 2002 munkáit).

10 A mintából kizártuk az ingázókat.

11 Fontos hangsúlyozni, hogy a kutatás fókusza a nőkre irányult, a férfiakról adatfelvétel nem történt.

12 A Statistik Austria 2017-es adatai szerint az Ausztriában élő magyar nők között mindössze 8% a munkanélküliek aránya, átlagéletkoruk 41 év. A jelen kutatás során vizsgált minta, amint későbbiekben látható lesz, szintén tükrözi a jelentős mértékű foglalkoztatottságot, valamint az átlagéletkor tekintetében is egyezik az említett adattal. E tekintetben az adatok bár közelítenek egymáshoz, de értelemszerűen az eredményeink ettől nem lesznek általánosíthatóak.

töltötték ki valamekkora részben, a teljes kitöltések (N=687) aránya 54,6 százalék. Jelen tanulmányban kizárólag a teljes kitöltéseket elemeztük. Ezen a ponton fontos említést tenni a módszer korlátairól. A kérdőív kizárólag az internet-hozzáféréssel rendelkező válaszadókat képes célozni, kérdezőbiztos hiányában a kérdések pontosítására, a kitöltő célcsoportba való illeszkedésének ellenőrzésére nincs mód.

A válaszadók (N=687) legfontosabb jellemzőit az alábbi táblázat mutatja be.

3. táblázat: A kutatás szempontjából legfontosabb változók adatai

Életkor	átlagéletkor 41 év	30 év alatt: 15,3%	31–45 év: 55,6%	45 évnél idősebb: 29,1%
iskolai végzettség	alapfokú: 9,8%	középfokú: 49,9%	felsőfokú: 40,4%-a	
német nyelvtudás	legfeljebb A1–A2: 22,4%	B1–B2: 39%	C1–C2: 38,7%	
háztartásban eltartott gyermek	rendelkezik eltartott gyermekkel: 44,1%			
migrációban töltött idő hossza	válaszadók átlagosan 7 éve élnek Ausztriában	1–5 éve: 38%	6–10 éve: 43,5%	több mint 10 éve: 18,5%

Az elemzés első fázisában leíró statisztikák, kétváltozós elemzések készítésére került sor. A dekválifikáció, valamint a karriervesztés esélyét bináris logisztikus regresszioelemzés segítségével vizsgáltuk.

IV. A kutatási eredmények bemutatása

IV.1. A munkaerőpiaci státusz változása

Az első kutatási kérdésünk megválaszolásához elsőként megvizsgáltuk a hivatalos osztrák statisztikai adatokat. A Statistic Austria (Stewart–Hoegl 2018) szerint az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozott országokból érkező nők foglalkoztatottsági rátája (68 százalék) közel azonos az osztrák nők foglalkoztatási rátájával (69 százalék), vagyis a tagországból származó nők elhelyezkedési lehetőségei közel állnak az osztrák származású nők elhelyezkedési lehetőségeihez. Stewart és Hoegl (2018) munkanélküliségi adatai rámutatnak, hogy az Ausztriában élő aktív korú magyar nők 8 százaléka volt regisztrált munkanélküli. Összességében a magyar nők munkaerőpiaci helyzete közelíti az osztrák nők helyzetét. A jó elhelyezkedési arányokat a kutatásunk adatai is alátámasztják. A kiköltözést követő hat hónapban a válaszadók 83 százaléka végzett valamilyen formában és időtartamban kereső tevékenységet (beleértve a fekete foglalkoztatást is). Az 4. táblázat a válaszadók magyarországi és az adatfelvétel időpontjában érvényes osztrák munkaerőpiaci státuszát és a státuszváltozást ismerteti. A válaszadókat az „aktív” és „munkanélküli vagy inaktív” kategóriákba a fizetett munkával való rendelkezés függvényében csoportosítottuk.

4. táblázat: A munkaerőpiaci státusz változása (fizetett munka alapján)

Munkaerőpiaci státusz			Abszolút gyakoriság (fő)	Relatív gyakoriság (%)
Magyarország	Ausztria	Pontszám		
Aktív	Munkanélküli vagy inaktív	-1	89	13,7
Munkanélküli vagy inaktív	Munkanélküli vagy inaktív	0	45	6,9
Munkanélküli vagy inaktív	Aktív	+1	130	20,1
Aktív	Aktív	0	384	59,3
Összesen			648	100,0

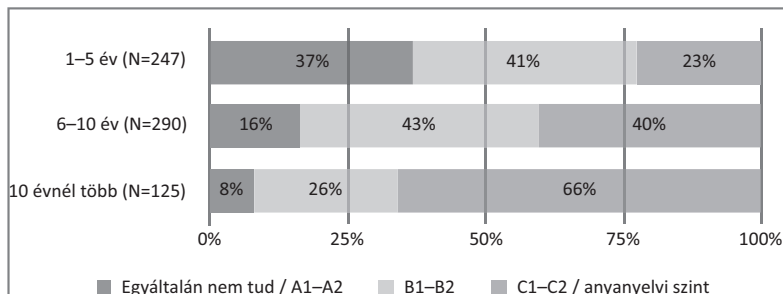
A kérdezettek többsége sikeresen lépett be az osztrák munkaerőpiacra, a kérdés időpontjában a nők 80 százaléka rendelkezett valamilyen fizetett munkával. A válaszadók körülbelül 60 százalékanak a munkaerőpiaci pozíciója változatlan, további körülbelül 20 százalékanak a magyarországi munkanélküli vagy inaktív státuszából Ausztriában aktív státusza lett, ők döntően vagy gyesen/gyeden (36 százalék) voltak, vagy tanuló státusszal (32,5 százalék) rendelkeztek Magyarországon, csak körülbelül harmaduk volt munkanélküli vagy álláskereső (28,4 százalék). Ennek a csoportnak tehát csak kisebb része, körülbelül harmada tekinthető ebben az értelemben olyan nyertesnek, aki a hazai munkaerőpiaci kudarcait tudta korrigálni Ausztriában. Nagyobb részük (kb. 60 százalékuk) inaktivitása az élethelyzetükből ered, ami azt jelenti, hogy a megváltozott élethelyzetükből adódóan váltak munkanélküliből vagy inaktívból aktívvá Ausztriában.

A válaszadók egy kisebb része tekinthető a foglalkoztatottság szempontjából sikertelennek. A kérdezetteknek csak 14 százalékanak változott a költözéssel aktívról munkanélküli vagy inaktívrá a státusza, további 7 százalék pedig sem Magyarországon, sem Ausztriában nem rendelkezett fizetett munkával. Az aktív státuszról munkanélküli vagy inaktívrá váltó nők 50 százaléka munkanélküli, 25 százaléka valamilyen anyasági vagy ápolási ellátásban részesült, 13,5 százaléka háztartásbeli, 8 százaléka pedig nyugdíjas volt. Ugyanakkor a munkanélküliek vagy inaktívak 79 százaléka költözést követő első hat hónapban még valamilyen formában dolgozott, így valószínűsíthető, hogy az inaktivitás az életükben átmeneti állapot, mert érkezésükkor jellemzően ők is sikerrel léptek be az osztrák munkaerőpiacra. A nem reprezentatív adatok összességében tehát arra utalnak, hogy a belépés sikeres, a kérdezett magyar nők képesek Ausztriában jövedelemszerző tevékenységet végezni.

Megvizsgáltuk, hogy a sikeres munkaerőpiaci részvételt mennyiben magyarázzák a kérdezettek nyelvi kompetenciái. A kérdezett nők németnyelv-tudása meglehetősen alacsony szintű és a migrációban töltött idő hosszának a növekedésével is csak lassan fejlődik. Az 1. ábra mutatja, hogy azon válaszadóknak, akik legfeljebb öt éve élnek

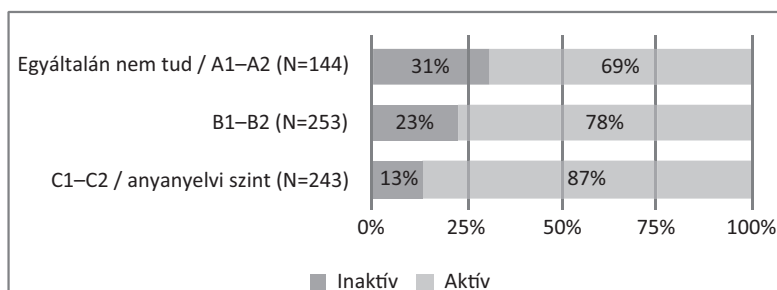
Ausztriában, majdnem a 40 százaléka legfeljebb alapszinten beszél németül. Csupán a több mint tíz éve Ausztriában élő válaszadókról mondható el, hogy többségük (66 százalék magas szinten (C1–C2 vagy anyanyelvi szinten) beszéli a nyelvet.

1. ábra: A nyelvtudás szintje az Ausztriában töltött évek függvényében (N=662)

A nem reprezentatív adatok alapján az látható, hogy az alapszinten beszélő válaszadók között is körülbelül 70 százalék azoknak a nőknek az aránya, akik beléptek a munkaerőpiacra (2. ábra). A kérdezett magyar nőket az osztrák munkaerőpiacon az alacsony nyelvismeretük tehát nem rekeszti ki, munkaerőpiaci részvételük sikeres.

2. ábra: Az ausztriai munkaerőpiaci státusz a német nyelvtudás függvényében (N=640)

IV.2. Dekvalifikáció: az iskolai végzettség és az osztrák munkahelyen elvárt iskolai végzettség viszonya

A második kutatási kérdés megválaszolásához azt vizsgáltuk meg, hogy a nők a munkaerőpiacon a képességeiknek megfelelően tudnak-e elhelyezkedni (5. táblázat). A táblázat első oszlopa az „előrelépés magasságáról” és a „visszalépés mélységéről” ad információt. A táblázat értelmezéséhez fontos kiemelni, hogy a megszerzett és a munkahelyen elvárt iskolai végzettséget egyaránt kilenc szinten mérte a kérdőív: a befejezetlen általános iskolától az egyetemi / MA diplomától magasabb végzettsé-

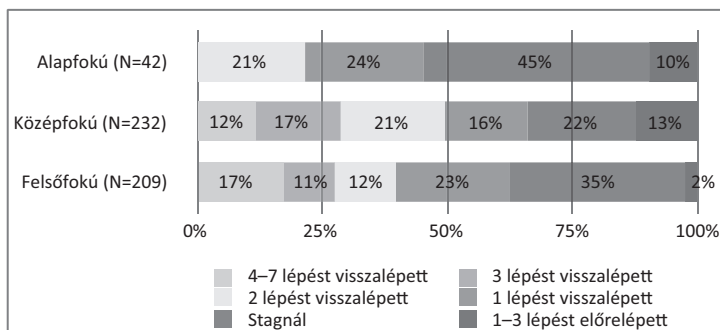
gig. Az előre-/visszalépések száma tehát nem feltétlen jelent alap-, közép- vagy felsőfokú végzettség közötti váltást. Például két „visszalépés” ugyanúgy mutathatja a felsőfokú szakképzés és a szakközépiskolai érettségi, technikum közti eltérést (köztes kategória: gimnáziumi érettségi), vagy az egyetemi/MA diploma és a felsőfokú szakképzés közti eltérést (köztes kategória: főiskolai/BA diploma).

5. táblázat: A válaszadó legmagasabb iskolai végzettségéhez viszonyítva az ausztriai munkahelyen elvárt iskolai végzettség eltérése

Előre-/visszalépések száma	Abszolút gyakoriság (fő)	Relatív gyakoriság (%)	Kumulált gyakoriság (%)
-7,00	4	,8	,8
-6,00	12	2,5	3,3
-5,00	20	4,1	7,5
-4,00	27	5,6	13,0
-3,00	62	12,8	25,9
-2,00	82	17,0	42,9
-1,00	96	19,9	62,7
,00	142	29,4	92,1
1,00	26	5,4	97,5
2,00	10	2,1	99,6
3,00	2	,4	100,0
Összesen	483	100,0	

Ahogy a fenti táblázat mutatja, a válaszadók több mint felét (62,7 százalék) valamilyen mértékben érintette a dequalifikáció, tehát az iskolai végzettségüknél legalább egy szinttel alacsonyabb végzettséget vártak el ausztriai munkahelyükön. A válaszadók közel harmada (29,4 százalék) pontosan a végzettségének megfelelő pozícióban dolgozott munkahelyén, közel 8 százalék pedig felfelé mobil. Összességében a válaszadók közel 40 százaléka legalább a végzettségének megfelelő munkát végez, míg közel 63 százaléka az iskolai végzettségéhez képest alacsonyabb végzettséget igénylő munkát folytat. Mindez arra világít rá, hogy bár a kérdezett nők képesek belépni az osztrák munkaerőpiacra, de jelentős részüknek „kapun belül” már korlátozottabbak a lehetőségeik, jó eséllyel valamilyen mértékben dequalifikálódnak, a képességeiket kevésbé tudják jól használni Ausztriában. A dequalifikáció mélysége meghatározó, hiszen például nem mindegy, hogy egy MA végzettséggel rendelkező nő érettségit vagy általános iskolai végzettséget igénylő munkát végez-e Ausztriában. Az iskolai végzettség és a dequalifikáció mértékének összefüggését a 3. ábra ismerteti.

3. ábra: A dekvalifikáció mértéke az iskolai végzettség függvényében (N=483)

Az alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező válaszadók 45 százaléka helyezkedett el a végzettségének megfelelően, 10 százalék felfelé mobil, 45 százalék pedig lefelé mobil, tehát például szakmunkásvégzettséggel olyan pozícióban helyezkedett el, ahol csupán általános iskola nyolc osztály vagy ennél is alacsonyabb végzettség az elvárás. A középfokú végzettséggel rendelkező válaszadók kevesebb mint negyede tudott a végzettségének megfelelően elhelyezkedni, és csak 13 százalékvolt felfelé mobil, tehát kicsit több mint harmaduk tudja a képesítését használni Ausztriában, míg 50 százalék legfeljebb szakmunkás végzettséget igénylő munkát végzett a kérdéses pillanatában Ausztriában. A diplomás kérdezettek alig több mint harmada végzett az adatfelvételkor a végzettségének megfelelő munkát, és körülbelül negyedük legfeljebb középiskolai végzettségnek megfelelő munkát végzett. Az egyetemi végzettséggel rendelkező kérdezettek körében két szélsőséges helyzetben lévő csoport rajzolódik ki: akik a képességeikből profitálnak (37 százalék), és akik alacsonyabb végzettséget vagy képzettséget nem igénylő munkát végeznek (63 százalék). Az eredményekben nem a dekvalifikáció ténye, hanem annak a mélysége döbbenetes. A Mikrocenzus (2016) a dekvalifikáció jelenlétére már felhívta a figyelmet, de annak a mértékéről, mélységéről kevés információval rendelkezünk.

Bináris logisztikus regresszioelemzés segítségével megvizsgáltuk, hogy a kor, a migrációban töltött évek száma, az iskolai végzettség, az ausztriai háztartásban gyerekkel való rendelkezés, valamint a nyelvtudás milyen szerepet játszanak a dekvalifikáció esélyében. Feltételezve a nyelvtudás jelentős hatását, az 1. modell esetében ennek bevonása nélkül vizsgáltuk a hatásokat, majd a 2. modell esetében a nyelvtudás is bevonásra került (6 táblázat).

6. táblázat: A dekvalifikáció esélye – bináris logisztikus regressziós modell (referenciakategória: munkahelye az iskolai végzettségének megfelel vagy annál magasabb végzettséget vár el)

Változók	1. modell (Exp(B))	2. modell (Exp(B))
Constant	0,428	0,662
Kor	1,03*	1,02
Migrációban töltött évek száma	0,91***	0,97
Alapfokú iskolai végzettség	Referenciakategória	
Közép fokú iskolai végzettség	2,94**	3,45**
Felsőfokú iskolai végzettség	2,71**	5,19***
Nincs gyerek az ausztriai háztartásban	Referenciakategória	
Van gyerek az ausztriai háztartásban	0,96	0,98
Nem tud / A1–A2 nyelvtudás	Referenciakategória	
B1–B2 nyelvtudás		0,68
C1–C2 / anyanyelvi szint		0,17***
Nagelkerke R ²	0,067	0,175

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

A dekvalifikáció esélyét vizsgáló 1. modellben a migráció idejének hatása mutatkozik meg. A kint töltött évekkal 9 százalékkal csökken a dekvalifikáció esélye. Az ausztriai háztartásban kiskorú gyermekkel való rendelkezés meglepő módon nem befolyásolja a dekvalifikáció esélyét. A gyermekekkel járó plusz terhek, a gyerekek eltartásából eredő nyomás, a családi létből eredő nagyobb egzisztenciális kockázatok nem indokolják, hogy a kérdezett nők Ausztriában felvállaljanak egy dekvalifikációs karrierutat. A kérdezettek életkora ezzel szemben már jelentőséggel bír. Minél idősebb a kérdezett, annál (3 százalékkal) nagyobb eséllyel vállal az iskolai végzettségének nem megfelelő munkát. Végül, a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében nagyobb az esélye, hogy nem tudnak végzettségüknek megfelelő pozícióban elhelyezkedni.

A nyelvtudás bevonásával a modellbe a nyelvismeret mindent felülíró hatása jelenik meg. A nyelvtudás bevonása után a migrációs idő hatása és az életkor hatása már nem szignifikáns. A magas szintű (C1–C2 vagy anyanyelvi szintű) nyelvtudással rendelkezők esetében 83 százalékkal kisebb a dekvalifikáció esélye, mint a legrosszabb nyelvtudással rendelkezők körében. Az eredmények tehát arra utalnak, hogy hiába él a kérdezett hosszú ideje Ausztriában, ha a nyelvtudása nem felsőfokú vagy anyanyelvi szintű, ki van téve a dekvalifikáció veszélyének. Azok a nők, akik nem képesek anyanyelvi szinten elsajátítani a németet, tartósan dekvalifikálódhatnak és szakmai karrierjükben komoly veszteséget szenvedhetnek el.

IV.3. Karrierhaszon: a munkaerőpiaci státusz és a dekvalifikáció viszonya

Az utolsó kutatási kérdésünk a karrierhaszon/karriervesztés, tehát a munkaerőpiaci státuszban bekövetkezett változás és a dekvalifikáció összehangolt vizsgálatára vonatkozik. Az adatok azt mutatták, hogy 244 válaszadót (37 százalék) ért karrierhaszon, tehát az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci státusz szempontjából tartotta vagy javította helyzetét, míg 412 válaszadót (63 százalék) ért karrier-

veszteség, tehát az iskolai végzettsége és munkaerőpiaci státusza tekintetében egy kevésbé előnyös pozíciót foglalt el Ausztriában, mint Magyarországon.

A bináris logisztikus regressziós modellek alapján a karrierveszteség esélyében szignifikáns szerepet játszik a migrációban töltött évek száma, a nyelvtudás, valamint az iskolai végzettség, míg az ausztriai háztartásban kiskorú gyerekekkel való rendelkezés hatása ebben az esetben sem mutatkozik jelentősnek (4. táblázat).

7. táblázat: A karrierveszteség esélye – bináris logisztikus regressziós modell (referenciakategória: stagnál vagy karrierhaszonra tett szert)

Változók	1. modell (Exp(B))	2. modell (Exp(B))
Constant	0,987	1,802
Kor	1,02*	1,01
Migrációban töltött évek száma	0,88***	0,93**
Alapfokú iskolai végzettség	Referenciakategória	
Középfokú iskolai végzettség	1,81*	2,15*
Felsőfokú iskolai végzettség	1,41	2,36*
Nincs gyerek az ausztriai háztartásban	Referenciakategória	
Van gyerek az ausztriai háztartásban	1,22	1,23
Nem tud / A1–A2 nyelvtudás	Referenciakategória	
B1–B2 nyelvtudás		0,55*
C1–C2 / anyanyelvi szint		0,2***
Nagelkerke R ²	0,081	0,164

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

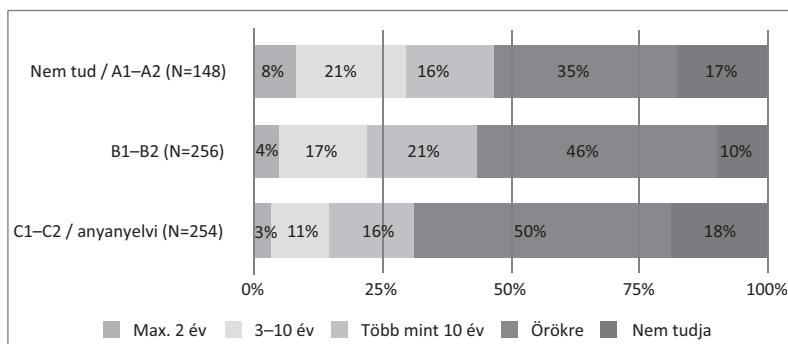
Az 1. modellbe a válaszadók kora, a migráció ideje, az iskolai végzettség, valamint a gyerekekkel való rendelkezés került beépítésre. Az eredmények azt mutatják, hogy a migráció idejével évente 12 százalékkal csökken, míg az életkor előrehaladtával évente 2 százalékkal nő a karrierveszteség esélye. A gyermekkel való rendelkezés a karrierhaszon-mutatóval nem mutat szignifikáns összefüggést, vagyis azt látjuk, hogy a nem reprezentatív adatok alapján a háztartásban nevelt gyermek önmagában nincsen hatással a nők munkaerőpiaci lehetőségeire. Az iskolai végzettség hatása szintén szignifikáns a karrierhaszon szempontjából, az alapfokú végzettséggel rendelkezőkhöz képest a karrierveszteség esélye az 1. modell szerint 81 százalékkal nagyobb a középfokú és 41 százalékkal nagyobb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében.

A 2. modell esetében már a nyelvtudás is beépítésre került, ami az adatokra itt is jelentős hatást gyakorolt. A migráció idejének szignifikáns hatása a nyelvtudás bevonásával is megmaradt, de csökkent: a költözést követően évente 7 százalékos a veszteség esélye a karrierhaszon szempontjából. Az életkor veszteség esélyét növelő hatása a nyelvtudás bevonásával csökkent, és már nem szignifikáns. A nyelvtudás bevonása tovább erősíti az iskolai végzettség hatását: több mint kétszeres eséllyel szenvednek el karrierveszteséget a középfokú és a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők, mint az alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezők. A jó nyelvtudás csökkenti a karrierveszteség esélyét: a németül nem beszélő vagy A1–A2 nyelvtu-

dással rendelkező nőkhez képest a B1–B2 nyelvtudású nők körében 45 százalékkal, a C1–C2 vagy anyanyelvi szintű nyelvtudással rendelkező nők körében 80 százalékkal. A migrációban töltött idő hossza önmagában nem jelentős védőfaktor, ha a nyelvtudás szintje nem nő meg jelentős mértékben. A felsőfokú végzettségűek esetében vélelmezhető leginkább, hogy felsőfokú vagy anyanyelvi szintű tudás szükséges ahhoz, hogy a karriervesztés nélkül lépjenek be a fogadó ország munkaerőpiacára.

Mindezek az adatok felvetik a kérdést, hogy a kérdezettek felismerik-e nehéz munkaerőpiaci helyzetüket és milyen jövőképpel rendelkeznek Ausztriában. Jelen kutatás a munkaerőpiaci stratégiákról nem, de a letelepedési szándékokról rendelkezik adatokkal. A letelepedési szándék és a németnyelv-tudás közötti kapcsolatot megvizsgálva megállapítható, hogy a németnyelv-tudás szintje és a hazaköltözési szándék között nincsen szignifikáns kapcsolat, ugyanakkor a tervezett kint töltött évek számát (letelepedési szándék) tekintve a nyelvtudás meghatározó szerepet játszik. Ahogyan a 4. ábra rámutat, még a németül alapfokon beszélő kérdezetteknek is több mint harmada tervezi, hogy tíz évnél többet tölt Ausztriában vagy végleg kint marad.

4. ábra: Körülbelül hány évre tervezi, hogy Ausztriában marad? – A nyelvtudás függvényében (N=558)

Mindez arra enged minket következtetni, hogy vélelmezhetően a kérdezettek a karriervesztésért valamilyen itt nem vizsgált cél érdekében tudatosan vállalják fel.

V. Összefoglalás és konklúzió

Jelen tanulmány egy nem reprezentatív kérdőíves adatfelvétellel vizsgálta meg az Ausztriában letelepedett magyar nők munkaerőpiaci helyzetét. A magyar nők külföldi munkaerőpiaci lehetőségeiről nem állnak rendelkezésre részletes kvantitatív adatok, jelen kutatás eredményei így hiánypótlók és további kutatások számára tűznek ki kérdéseket. Az elemzés során használt új, karrierhaszon/karriervesztés mutatóval mérhetővé vált, hogy a dekvalifikáció és a munkaerőpiaci státusz válto-

zása alapján a nők mekkora eséllyel szenvednek el veszteséget/szereznek nyereséget a migrációjuk következtében Ausztriában.

A kutatásunk adatai a kelet-európai migráns nők munkaerőpiaci helyzetéről szóló kutatási eredményeket (Dumont 2007a, Anderson et al. 2008, Drinkwater et al. 2006, Ciupijus 2011, Guhlich 2017, Mikrocenzus 2016) abból a szempontból megerősítik, hogy a válaszadók jelentős része, több mint 60 százaléka dequalifikálódik az osztrák munkaerőpiacon, ám az adataink rácsófolnak arra, hogy a dequalifikáció a háztartásban eltartott gyermekkel való rendelkezéssel, a migrációban töltött idő hosszával és az életkorral is összefügg. A kutatási adataink a dequalifikációban egyértelműen a németnyelv-ismeret mindent felülíró szerepére mutattak rá. A kérdezett nők nyelvtudástól függetlenül többnyire képesek valahogyan belépni az osztrák munkaerőpiacra, jövedelemszerző tevékenységet végeznek, ugyanakkor a karrierjükben a mozgás lehetősége valószínűleg csekély. A felsőfokú végzettséggel rendelkező nők nehezebb kihívásokkal néznek szembe, mert valószínű csak magas szintű nyelvtudással tudnak érvényesülni és felfelé kapaszkodni, ami még az évek múlásával sem változik meg. Összességében a kutatás rávilágít, hogy válaszadóink többnyire elszenvednek valamilyen mértékű karrierveszteséget, amit elsősorban nyelvtudásuk szintje magyaráz, és nem egyéb társadalmi jellemzőjük, mint a koruk, gyermekkel való rendelkezésük vagy a migrációban töltött idő hossza. A jelenség megértéséhez megvizsgáltuk a letelepedési szándék és a nyelvtudás szintjének az összefüggését is, magyarázatként arra, hogy a kérdezettek felismerik-e munkaerőpiaci kudarcaikat. Az elemzés azt mutatta, hogy a németnyelv-tudás szintje és a hazaköltözési szándék között nincsen szignifikáns kapcsolat, és a németül alig beszélő nők egy jelentős része is a tartós letelepedést látogatja.

Az eredmények számtalan kérdést vetnek fel. Amennyiben a mintába került, gyenge német nyelvtudással rendelkező magyar nők jellemzően dolgoznak, letelepedési szándékaik komolyak, feltételezhetjük, hogy a karrierveszteséget tudatosan, valamilyen, e kutatásban nem vizsgált cél érdekében vállalják fel. A kérdezettjeink körében a három legfontosabb migrációs cél a szegénységből való kiútkeresés, a gyerekek szebb jövője vagy a férj támogatása volt. A tudatosan felvállalt karrierveszteség magyarázatához az adataink és a szakirodalom alapján négy irányban érdemes további vizsgálatokat végezni. Az egyik irány a jövedelmi migráció mélyreható elemzése, amelyben a munkaerőpiaci veszteséget a jövedelmi és életszínvonalbeli nyereséggel magyarázzuk. A másik irány genderproblémák vizsgálata, amelyben a nők családi migrációban vállalt anyai és házastársi szerepeit tárjuk fel. Ebben a kontextusban a munkaerőpiaci veszteséget a családi dimenzióban képzett nyereséggel magyarázzuk. A harmadik irány a nem racionális, szubjektív tényezők vizsgálata, például életmóddal, értékrenddel összefüggő vizsgálatok (Verwiebe 2008 Favell–Recchi 2011, Trevena 2011, Freitas et al. 2012), amelyekben a karrierveszteséget a nyugati szabad élethez való hozzáférés nyerségével magyarázzuk meg. A negyedik kutatási irány a munkaerőpiaci veszteségek szociálpszichológiai, intuitív magyarázatainak megértése, ahol a külföldi és a hazai

lehetőségek és tendenciák közötti eltérések szubjektív megítélését elemezzük (Hárs 2020). Ebben a kontextusban a nehéz munkaerőpiaci helyzetet intuitív benyomások és elképzelések beazonosításával magyarázzuk meg. Zárásként, a kutatási eredményeink felvetik annak a kérdését is, hogy elképzelhető-e, hogy a magyar mobil munkavállalók hagyományos mobilitási csatornákhöz és hatalmi struktúrákhoz való viszonya változáson ment keresztül, és a munkaerőpiacon vállalt szerepeik, a mozgásuk célja nem a hatalommal, a hierarchiában való mozgással, az érvényesüléssel függ össze, vagyis az ő szempontjukból a társadalmi struktúra újraértelmezéséről van szó. A magyar migrációs kutatásokban megfontolandó, hogy a munkaerőpiaci célok vizsgálata mellett vagy helyett az egyéb, társadalmi és szubjektív motivációkat is górcső alá vegyük, továbbá a migrációban részt vevőket egy olyan külön társadalmi csoportként vizsgáljuk, amelynek megkeressük azokat a közös társadalmi jellemzőit, amelyek – a gazdasági és munkaerőpiaci motivációikon túl – külföldön tartják őket. A kutatások egy másik iránya a fogadó országok munkaerőpiacának strukturális vizsgálata, hogy milyen módon csoportosulnak a magyar nők a primer és másodlagos munkapiacra (Piore 1979). A duális munkaerőpiac elmélete strukturális magyarázatot adhat a megtapasztalt dequalifikáció volumenére és vélelmezhető elfogadásának az okaira migrációban.

Irodalom

- Anderson, B. – Clark, N. – Parutis, V. (2008): *New EU Members? Migrant workers' challenges and opportunities to UK trades unions: a Polish and Lithuanian case study*. Oxford: Trade Union Congress.
- Anghel, R.M. (2013): Romanians in Western Europe. Migration, status dilemmas and transnational connections Central and Eastern European Migration Review 2(2): 117-121
- Boyle, P. (2003): The effect of long-distance family migration and motherhood on partnered women's labour-market activity rates in Great Britain and the USA. *Environment and Planning*, 35 (12): 2097–2114. <https://doi.org/10.1068/a35138>
- Boyle, P. – Zhiqiang, F. – Vernon, G. (2009): A New Look at Family Migration and Women's Employment Status. *Journal of Marriage and Family*, 71 (2): 417–431. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00608.x>
- Braun, M. (2010): Foreign Language Proficiency of Intra-European Migrants: A Multilevel Analysis. *European Sociological Review*, 26 (5): 603–617. <https://doi.org/10.1093/esr/jcp052>
- Carnevale, A. P. – Fry, R. A. – Lowell, B. Lindsay (2001): Understanding, Speaking, Reading, Writing, and Earnings in the Immigrant Labor Market. *American Economic Review*, 91 (2): 159–163. <https://doi.org/10.1257/aer.91.2.159>
- Ciupijus, Z. (2011). Mobile central eastern Europeans in Britain: successful European Union citizens and disadvantaged labour migrants? *Work Employment and Society*, 25 (3): 540–550. <https://doi.org/10.1177/0950017011407962>

- Diehl, C. – Lubbers, M. – Mühlau, P. – Platt, L. (2016): Starting out: New migrants' socio-cultural integration trajectories in four European destinations. *Ethnicities*, 16 (2): 157–179. <https://doi.org/10.1177/1468796815616158>
- Drinkwater, S. – Eade, J. – Garapich, M. (2006): Poles Apart? EU Enlargement and the Labour Market Outcomes of Immigrants in the United Kingdom. *International Migration*, 47(1):161–190. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2008.00500.x>
- Dumont, J. – Christophe, J. P. – Monso, O. (2007): *Matching Educational Background and Employment: A Challenge for Immigrants In Host Countries*. International Migration Outlook: SOPEMI 2007 Edition. OECD. ISBN 978-92-64-03285-9
- Dustmann, C. – Van Soest, A. (2002): Language and the Earnings of Immigrants. *ILR Review* 55 (3): 473–492. <https://doi.org/10.2307/2696052>
- Favell, A. – Recchi, E. (2011): Social Mobility and Spacial Mobility. In Favell, A. – Guiraudon, V. (eds.): *Sociology of the European Union* Palgrave Macmillan Basingstoke London pp. 50–72.
- Fortney, J. A. (1970): International Migration of Professionals. *Population Studies*, 24 (2): 217–232. <https://doi.org/10.1080/00324728.1970.10406125>
- Freitas, A. et.al (2012): Introduction: New perspectives of skilled migration in.: Freitas. A.-Pécoud, A. (eds): *Skilled migration and the brain drain Diversities* 14 (1):1-8
- Gábrriel, D. (2016): A migráns házi idősgondozás gyakorlata – Ausztria mint befogadó ország példáján keresztül. *Demográfia*, 59(2–3): 231–254. <https://doi.org/10.21543/Dem.59.2-3.4>
- Gábrriel, D. (2019): *A Magyarországról Ausztriába irányuló idősgondozói migráció. Egy kvalitatív kutatás eredménye a dél-baranyai térségből induló idősgondozói migráció mechanizmusáról*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. <https://doi.org/10.21543/Kut.2019.101>
- Gaillard, J. – Gaillard, A. M (1997): Introduction: The International Mobility of Brains: Exodus or Brain Circulation? *Science, Technology and Society*, 2 (2): 195–228. <https://doi.org/10.1177/097172189700200202>
- Gendera, S. (2011): Gaining an insight into Central European transnational care spaces: Migrant live-in care workers in Austria. In Bommers, M. – Sciortino, G. (eds.): *Foggy Social Structures Irregular Migration, European Labour Markets and the Welfare State*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 91–116. ISBN 978 90 8964 341 4
- Golovics, J. (2019): Migrációs statisztikák: kihívások és dilemmák. *Statisztikai Szemle*, 97(10): 933–948. <https://doi.org/10.20311/stat2019.10.hu0933>
- Gödri, I. (2015): Nemzetközi vándorlás. In Monostori, J. – Őri, P. – Spéder, Zs. (szerk.): *Demográfiai portré*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 187–211.
- Gödri, I. (2016): Elvándorlási szándékok – álmok és konkrét tervek között. A migrációs potenciál jellemzői és meghatározó tényezői. A 18–40 évesek körében Magyarországon. *Kutatási jelentések*, 98. <https://doi.org/10.21543/Kut.2016.98>

- Guhlich, A. (2017): Research on highly skilled migration in Europe: state of the art. In *Migration and Social Pathways Biographies of Highly Educated People Moving East-West-East in Europe*. Verlag Barbara Budrich, 42–84. <https://doi.org/10.2307/j.ctvdf0ddg>
https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/65637/ssoar-2017-guhlich-Migration_and_Social_Pathways_Biographies.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2017-guhlich-Migration_and_Social_Pathways_Biographies.pdf (utolsó letöltés: 2022.06.24.)
- Hárs, Á. (2009): Nemzetközi migráció a számok és a statisztika tükrében. *Statisztikai Szemle*, 87 (7–8): 683–711.
- Hárs, Á. (2020): Elvándorlás, visszavándorlás, bevándorlás. In Kolosi, T. – Szelényi, I. – Tóth, I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Hárs, Á. – Simon, D. (2015a): *A munkaerő-migráció változása a kétezres években Magyarországon. Vizsgálat a munkaerő-felmérés adatai alapján*. Budapest: MTA KRTK Munkagazdaságtani Füzetek, BWP 2015/2. ISBN 978-615-5447-75-4
- Hárs, Á. – Simon, D. (2015b): Munkaerő-migráció, ingázás, kivándorlás. A magyarok munkavállalási célú emigrációját magyarázó tényezők hatása és változása az uniós csatlakozás óta. In Blaskó, Zs. – Fazekas, K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*. Budapest: MTA KRTK, 72–85.
- Iredale, R. (2001): The Migration of Professionals: Theories and Typologies. *International Migration*, 39(5): 7–26. <https://doi.org/10.1111/1468-2435.00169>
- Jandl, M. – Hollomey, C. – Gendera, S. – Stepien, A. – Bilger, V. (2008): Empirical results from migrant interviews. In *Migration and Irregular Work in Austria. Book a Case Study of the Structure and Dynamics of Irregular Foreign Employment in Europe at the Beginning of the 21st Century*. Amsterdam University Press.
- Jasso, G. – Rosenzweig, M. R. (1990): *The new chosen people: Immigrants in the United States*. USA: Russel Sage Foundation. ISBN 978-0-87154-404-9
- Kapitány, B. – Rohr, A. (2013): A Magyarországon állandó lakcímmel rendelkező 18–49 éves magyar állampolgárok mintegy 7,4 százaléka tartózkodik jelenleg tartósan külföldön *Korfa*, 13(3).
- Kontos, M. (2009): Executive Summary. In Kontos, M. (ed.): *Integration of Female Immigrants in Labour Market and Society. A comparative Analysis. Summary, Results and Recommendations*. Frankfurt am Main: Institute of social research at the Goethe University, 5–14.
- Kontos, M. – Apitzsch, U. (2003): Self-Employment, Gender and Migration. Women in Non-Privileged Self-Employment. *International Review of Sociology*, Special Issue, 13 (1): 67–76. <https://doi.org/10.1080/0390670032000086989>
- Kontos, M. – Voswinkel, S. (2010): Ungenutzte Kompetenzen. Probleme und Chancen der Beschäftigung hochqualifizierter Migrantinnen und Migranten. *Sozialwissenschaften und Berufspraxis*, 2 (33): 212–241.
- Lansing J.B. – Morgan J.N. (1967): The effect of geographical mobility on income *Journal of Human Resources* 2 (4): 449–460.

- Liang, L. F. (2011): The making of an 'ideal' live-in migrant care worker: recruiting, training, matching and disciplining. *Ethnic and Racial Studies*, 34(11): 1815–1834. <https://doi.org/10.1080/01419870.2011.554571>
- Liapi, M. – Vouyioukas, A. (2009a): Language Skills, Educational Qualifications and Professional Skills. In Kontos, M. (ed.): *Integration of Female Immigrants in Labour Market and Society. A comparative Analysis. Summary, Results and Recommendations*. Frankfurt am Main: Institute of social research at the Goethe University, 18–33.
- Liapi, M. – Vouyioukas, A. (2009b): Policy gaps in integration and reskilling strategies of migrant women. *Social Cohesion and Development*, 4 (2): 159–171. <https://doi.org/10.12681/scad.8913>
- Liversage, A. (2009a): Finding a path. Investigating labour market trajectories of high-skilled immigrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35 (2): 203–226. <https://doi.org/10.1080/13691830802586195>
- Liversage, A. (2009b): Vital conjunctures, shifting horizons: high-skilled female immigrants looking for work. *Work, employment and society*, 23 (1): 120–141. <https://doi.org/10.1177/0950017008099781>
- Melegh, A. – Sárosi, A. (2015): Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba: történeti-strukturális megközelítés. *Demográfia*, 58 (4): 221–265. <https://doi.org/10.21543/Dem.58.4.1>
- Mikrocenzus 2016: 10. Nemzetközi vándorlás. Budapest: KSH.
- Nohl, A. M. – Schittenhelm, K. – Schmidtke, O. – Weiss, A. (2014): *Work in transition: cultural capital and highly skilled migrants' passages into the labour market*. Toronto: University of Toronto Press.
- Muhirwa J.M. (2012): Funnelling talents back to the sources: can Distance education help to mitigate fallouts of brain drain in sub-Saharan Africa? in.: Frietas A.-Pecoud A. (eds) *Skilled Migration and the brain drain* *Diversities* 14 (1): 45–62.
- Piore, M. J. (1979): *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511572210>
- Nohl A.M. et.al. (2006): Cultural capital during migration – a multilevel approach to the empirical analysis of labor market integration amongst highly skilled migrants in.: *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum Qualitative Social Research* 7(3). <https://doi.org/10.17169/fqs-7.3.142>
- Pusch, B. (2010): Familiäre Orientierungen und Arbeitsmarktintegration von hochqualifizierten MigrantInnen in Deutschland, Kanada und der Türkei. In Nohl, A. M. – Schittenhelm, K. – Schmidtke, O. – Weiß, A. (eds.): *Kulturelles Kapital in der Migration. Hochqualifizierte Einwanderer und Einwandererinnen auf dem Arbeits-*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. Wiesbaden. <https://doi.org/10.1007/978-3-531-91936-2>
- Sassen, S. (2007): *A sociology of globalisation*. New York – London: W. W. Norton & Company. ISBN 978-0-393-92726-9
- Sik, E. (2013): Migráció a mai Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 174: 242–298.

- Sjaastad L.A. (1962): The costs and returns of human migration *Journal of Political Economy* 70: 80-93
- Smith, M P.; Favell, A (Eds.) (2008): The human face of global mobility. International highly skilled migration in Europe, North America and the Asia Pacific. 2nd ed. New Brunswick, NJ: Transaction Press (Comparative urban and community research, 8). <https://doi.org/10.4324/9781315132501>
- Stewart, B. – Hoegl, S. (2018): *Frauen Zahlen, Daten und Fakten Zu Migration & Integration*. Wien: Österreichischer Integrationsfonds Statistik Austria.
- Trevena, P. (2011): A question of class? Polish graduates working in low-skilled jobs in London. *Studia Migracyjne: Przegląd Polonijny*, 37 (1): 71–96.
- Tubergen, F. – Kalmijn, M. (2009): Language Proficiency and Usage among Immigrants in the Netherlands: Incentives or Opportunities? *European Sociological Review*, 25 (2): 169–182. <https://doi.org/10.1093/esr/jcn043>
- Turai, T. (2016): Globális szerveződés, otthoni ápolás. A migráns gondozói szektor belső rendszere. *Demográfia*, 59 (2–3): 201–230. <https://doi.org/10.21543/Dem.59.2-3.3>
- Turai, T. (2017): Beilleszkedés és kiilleszkedés, otthon és otthontalanság. A társadalmi beágyazottság újraszerveződése a kelet- és közép-európai házi ápolók migráns életútjában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, (3): 1–24. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017.3.1>
- Turai, T. (2018): *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Van Tubergen F.- Kalmijn M. (2005): Destination – language proficiency in cross-national perspective: A study of immigrant – groups in nine westend countries *American Journal of Sociology* 110 (5): 1412-1457. <https://doi.org/10.1086/428931>
- Verwiebe, R. (2008): Migration to Germany: Is a middle class emerging among intra-European migrants? *Migration Letters*, 5 (1): 1–19. <https://doi.org/10.33182/ml.v5i1.55>

A traumatizált társadalmi tudat dimenziói

Adatok a sebzett kollektív identitás elméletéhez

Dimensions of traumatized social consciousness

Data for the theory of wounded collective identity

Máté-Tóth András¹ – Balassa Bernadett²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.2.3>

Beérkezés: 2021. 12. 10.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 05. 03.

Elfogadás: 2022. 06. 13.

Összefoglaló: Tanulmányunkban a Máté-Tóth András által kidolgozott sebzett kollektív identitás Kelet-Közép-Európára vonatkozó régióértelmezési modell tesztelésének eredményeit mutatjuk be, elsősorban a traumákra vonatkozó érzésekre fókuszálva. Első lépésben az elmélet lényegét foglaljuk össze, és meghatározzuk azokat az elemeket, melyek mentén az elmélet tesztelhető. Második lépésben az általunk összeállított modellt elemeztük a TÁRKI által 2020-ban lekérdezett adatok alapján. Eredményeink azt mutatják, hogy a sebzett kollektív identitás elemei szignifikáns összefüggést mutatnak egymással, így validálják az elméleti felvetést.³

Kulcsszavak: Kelet-Közép-Európa, regionális elmélet, sebzett kollektív identitás, survey

Abstract: In our study, we present the results of testing the regional interpretation model of wounded collective identity for East-Central Europe developed by András Máté-Tóth. First, we summarize the essence of the theory and identify the elements along which the theory can be tested, focusing mainly on the emotional aspects. In the second step, we analyze our model on the basis of empirical data retrieved by TÁRKI in 2020. Our results show that the elements of the wounded collective identity are significantly correlated with each other, thus validating the theoretical hypothesis.

Keywords: Central and Eastern Europe, regional theory, wounded collective identity, survey

¹ Szegedi Tudományegyetem, email: matetoth@rel.u-szeged.hu

² Széchenyi István Egyetem, email: balassa.bernadett@sze.hu

³ A tanulmány és a kapcsolódó adatfelvétel az MTA-SZTE 'Convivence' Vallási Pluralizmus Kutatócsoport támogatásával jött létre.

A sebzett kollektív identitás elméleti alapjai

A kelet-közép-európai társadalmi átalakulást vizsgáló társadalomkutatók többnyire olyan elméletekre alapozva értelmezik a folyamatokat, melyek humusza az ötvenes-hetvenes évek nyugat-európai és észak-amerikai radikális változásaiban lelhető fel. A modernizáció elmélete ugyan alapvetően Max Weberre (1967) vezethető vissza, az elmélet igazi konjunktúrája az amerikai Talcott Parsons (1967) funkcionalizmusát követően bontakozott ki. (Vö.: Delanty 2008) A modernizáció elméletének és elméleti variánsainak a társadalom vallási dimenziójára vonatkozó elsődleges keretelmélete, a szekularizáció elmélete a hatvanas évek végére datálódik. Mire David Martin kidolgozta a szekularizáció általános elméletét (Martin 1978), addigra már számos európai és amerikai szociológus egyetemes evidenciának tartotta az állítást, miszerint minél modernebb egy társadalom, annál kevésbé vallásos. Peter L. Berger (Berger 1967), Bryan R. Wilson (Wilson 1966) és mások osztottak abban a tapasztalatban, hogy Nyugat-Európában a vallásosság hagyományos gyakorlatai iránti igény erőteljesen csökken, és a vallási intézmények marginalizálódnak.

Jóllehet a szekularizációs elmélet egyetemes érvényességét a legtöbb kortárs szerző elvitatja (Berger et al. 2008), a Nyugat-Európára vonatkozó érvényessége továbbra is igazoltnak tekinthető. A racionális döntéshozatal elmélete és az erre támaszkodó valláspiac-elmélet genealógiája Észak-Amerikára vezet vissza (Finke–Iannaccone 1993, Stark–Iannaccone 1994, Graaf 2020), ahol a társadalom alapmintázata és benne a vallások intézményes kínálati rendszere az európaiétól alapvetően különbözik. Általánosságban megfogalmazható, hogy a vallás társadalomtudományi értelmezésének nagy elméletei a kelet-közép-európai társadalmak regionális tapasztalataitól merőben eltérő tapasztalatok közegében fogalmazódtak meg. A szokásos vallásirányú társadalmelemzés a nagy elméletekre alapoz (szekularizáció, valláspiac), amelyek nem alkalmasak a régióra egyébként jellemző traumacentrikus dimenzió vizsgálatára.

Traumacentrikus régióértelmezés

A kelet-közép-európai társadalmak kortárs (az 1989–1991-es rendszerváltás utáni) jellegzetességeit tárgyaló művek között feltűnően sok tulajdonít jelentőséget a régió elmaradottságának, múltba forduló önértelmezésének, áldozatiságot és fenyegetettséget hangsúlyozó értelmezési reflexeinek. Az ilyen megközelítések előfutáraként hivatkozhatunk Bibó Istvánra, aki a régió fő jellemzőjét a kisállamiságban és a nyomorultságban találta meg, a történelmi és társadalmi folyamatok eredőjét többek között a kollektív hisztériában jelölte meg (Bibó 1997). Piotr Sztompka művei a régiót a kollektív trauma felől értelmezik, kiemelve többek között, hogy a modernitás általános következménye a közösség és a bizalom elvesztése, ami a régió társadalmi változásai vonatkozásában kiemelt jelentőségű (Sztompka 2000, 2004). Timothy Snyder *Véres övezet* (Snyder 2012) című műve elsősorban a Hitler és Sztálin közötti paktum egyik következményeként lezajlott Holodomorra koncentrálna. Bár

utóbbi könyveiben egyre inkább az amerikai és az orosz autokrácia elemzőjeként és bírálójaként mutatkozik, ezekben a művekben is egyértelműen tetten érhető a kelet-közép-európai traumavonatkozás és ennek episztemológiai következményei (Vö.: Snyder 2018). Michaela Schäuble dalmáciai esettanulmányokon keresztül mutatja be a régióra jellemző viktimizációs narratívákat, a nacionalizmus és a vallási dimenzió sajátos összefüggéseit is tárgyalva (Schäuble 2014). Többek között magyar iskolai történelemkönyvek elemzésére alapozva jutnak ugyanerre az eredményre László János és tanítványai (Fülöp–László 2008). A Marcin Moskalewicz és Wojciech Przybylski által szerkesztett kötet tanulmányai elsősorban a jövőre, az Európai Unióhoz kötődő jövőképre koncentrálnak, ugyanakkor következetesen rámutatnak arra a múltra, amelynek meghaladása a régió társadalmainak egyik célja (Moskalewicz–Przybylski 2018). Stefano Bottoni *A várva várt Nyugat* című könyvében a régió történetét 1944-től indítva dolgozza fel. Műve egyik vezérfonala annak a kérdésnek tisztázása, hogy a régió polgárai miért tekintenek megbélyegzettként és vesztesként saját magukra (Bottoni 2014). Sabrina P. Ramet a régió, különösen a Balkán egyik legkiválóbb elemzője az 1989-től folytatódó politikai transzformációk közös jellemzőjét többek között a különböző okokra visszavezethető megkésett demokratizációs folyamatok felgyorsításában jelöli meg (Ramet 2010). Végül még egy jelentős szerző, Jelena Subotič, aki a régió emlékezetpolitikai sajátosságainak magyarázataként a kollektív bizonytalansági tudatot jelöli meg, amely nem csupán a rendszerváltást követő, hanem az azt jóval megelőző korszakoknak is kiemelkedő jellegzetessége (Subotic 2019). Az említett szerzők sorát hosszan lehetne folytatni. Állításunk nem az, hogy a felsorolt szakirodalmak kizárólag és elsősorban a régió traumáit és ezeknek a kollektív önértelmezésre gyakorolt hatását tematizálják. Az iménti hivatkozásokkal arra akarjuk felhívni a figyelmet, hogy erre a dimenzióra a történettudományi és társadalomtudományi szakirodalom az utóbbi tíz-tizenöt esztendőben kiemelt figyelmet fordít, ami kihívást jelent arra nézve, hogy közvélemény-kutatási eszközökkel is tesztelni próbáljuk ennek a történelmi hagyománynak a jelenlétét.

Kollektív identitás

Kollektív identitáson a régió vonatkozásában kisebb vagy nagyobb csoportok, közösségek tudatát értjük, amely révén a közösség önmagát meghatározhatja, másoktól elkülönítheti, és tagjait közös érzésekkel tölti el, valamint közös cselekvésekre motiválja (Csepeli 1992). Claus Offe szerint a kelet-közép-európai átalakulási folyamat egyedülálló és példátlan jellege csak akkor válik teljesen világossá, ha emlékeztünk arra, hogy minden működő politikai rendszernek a legalapvetőbb szinten „döntést” kell hoznia arról, hogy kik vagyunk „mi”, azaz döntést az identitásról, az állampolgárságról és a nemzetállam területi, valamint társadalmi és kulturális határaitól (Offe–Adler 1991: 869). A régióhoz tartozó társadalmakban ezt a kollektív identitásra vonatkozó döntést a 19. és 20. században újra és újra meg kellett hozni.

A történész Gerald Delanty a kollektív identitás vonatkozásában a „történelmi önmegértés” (*historical self-understanding*) fogalmat használja, amelyen a mindeki jelen történetileg formált tudatát érti. Ezek a formák alakítják a kollektív identitásokat, általánosabban ezek szolgáltatják az identitás és az emlékezet⁴ fő hivatkozási pontjait. A történelmi önmegértés fogalma nem egy adott csoport vagy társadalom kollektív identitása, hanem a tudatosság és a történetiség általánosabb, átfogóbb szintje, amely nem csupán leíró, hanem értékelő dimenziót is magában foglal (Delanty 2017: 136). Hirschberger pedig aláhúzza, hogy a kollektív traumák és az ezekre történő emlékezés kulcsszerepet játszanak a kollektív identitás kialakításában, akár a tettesekről, akár az áldozatokról van szó (Hirschberger 2018: 1).

Willfried Spohn az európai identitásról és az emlékezetéről értekezve kifejti, hogy az 1990-t követő kelet-közép-európai kollektív identitásformálás hangsúlyos jelenléte hosszabb történelmi folyamatokra visszavezethető mintázatok alapján érthető meg. Továbbá részben Shmuel Eisenstadt többféle modernitás (Eisenstadt 2000) elméletére asszociálható módon kiemeli, hogy a kollektív identitás a régió országaiban mindenütt erős nemzeti identitásvonatkozással rendelkezett ugyan, ám az országok közötti különbségek sem hagyhatók figyelmen kívül (Spohn 2015: 438).

A kollektív identitás témája a kelet-közép-európai régióban elsősorban a nemzeti identitás mentén artikulálódott, ilyen értelemben az európai nemzeti ébredés időszakától kezdve beszélhetünk kifejezett értelemben kollektív identitásról (Anderson 2006). A nemzeti identitás kialakítása a 19. század elitjének műve volt, valamint törekvése arra, hogy a népcsoport tagjait fellelkesítse a felkínált nemzeti identitás-markerek elfogadására. Ebben kulcsszerepet játszott a nemzeti nyelv, a népművészet, a népdalkincs és a nemzeti ünnepek erőteljes hangsúlyozása, valamint gazdasági, politikai, oktatási eszközökkel történő támogatása.

A nemzeti identitás kialakítása során a mindenkori elit a nemzet történetének eseményeiből a nemzeti sajátosságokat kiemelő eseményeket alakítja emlékezetté, amely a régió országaiban hangsúlyosan a nemzeti sérelmekre, a nemzeti autonómia megvalósulásának akadályozására, egyszerűen a nemzeti traumákra fókuszál (Kiss Gy. 1993, 2011, 2013; Kiss 2014). A történelmi és kulturális traumák nemzeti és kollektív identitást képző ereje ebben a régióban különösen nyilvánvaló, és megalapozza azt a megközelítést, hogy a régió belső dinamikáját és transzformációs folyamatait elsősorban a traumák vonatkozását középpontba helyezve kíséreljük meg értelmezni (Alexander et al. 2004, Alexander 2012, Eyerman et al. 2016).

Ebben a megközelítésben magyar perspektívából Bibó István tanulmányai külön is kiemelendők, minthogy ő a kis államok nyomorúságának elemzése révén társadalomlélektani jellegzetességeket is leírt, elsősorban is a kollektív hisztériát (Bibó 1997). Kö-

4 Fontos megkülönböztetni az emlékezés és az emlékezet fogalmát. Előbbi a társadalom tagjainak elsősorban a családi és iskolai szocializáció során áthagyományozott eleven emlékezése. Utóbbi pedig a mindenkori hatalom által preferált és ritualizált ideológia, a társadalmi identitás megteremtésére. E megkülönböztetés első számú képviselője a magyar történészek között Gyáni Gábor (Vö.: Gyáni 2000, 2018, 2020).

zép- és Kelet-Európában a súlyosabb hisztéria elsősorban amiatt alakult ki, hogy itt az egyes országok pusztá léte és identitása újra és újra kétséssé vált (Balog 1998).

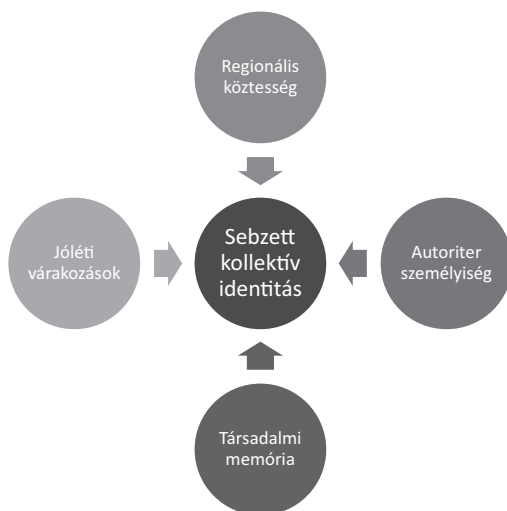
A fentiek értelmében tehát megalapozottnak és igazolt elméletnek tekinthető, hogy a régióra nézve szoros összefüggés van a kollektív, a nemzeti identitás és a traumatikus emlékezet között. Továbbá, hogy ezek az összefüggések elsődleges magyarázó faktorrá tehetők a régió folyamatainak értelmezésében. A sebzett kollektív identitás megközelítés erre kíván alapozni.

A Kelet-Közép-Európát tárgyaló társadalomtudományi szakirodalomban az elmúlt évtizedben megszorodtak a populizmusra, xenofóbiára és szélsőséges nacionalizmusra fókuszáló kutatások, miközben e tematika Nyugat-Európára, az Egyesült Államokra és más földrészekre vonatkozóan is erősödő mértékben van jelen. Végső soron nem három egymástól független témáról van szó, éppen ellenkezőleg: e három téma nagy átfedést mutató csomagban szerepel. Jó példa erre Csepeli György és Örkény Antal monográfiája, amelynek címében és alcímében mindhárom kifejezés szerepel: *Nation and migration. How citizens in Europe are coping with xenophobia* (2021). A valóban áttekinthetetlen mennyiségű és szerteágazó szakirodalomból csupán néhány, a régió szempontjából kiemelten fontos szerzőre és műre hivatkozunk. Bár elsősorban a magyar politikai viszonyokra koncentrálnak, állításaikkal azonban regionális vonatkozásokat is alátámasztanak Enyedi Zsolt elemzései, valamint Körösenyi András monográfiái. Enyedi (2015) a magyarországi jobboldali pártok retorikájában és ideológiájában rajzolja meg a populizmus és a paternalizmus együttes jelenlétét. Körösenyi András és Patkós Veronika a magyar és az olasz miniszterelnök politikájában éri tetten a liberális, illetve illiberális populizmust, igyekeztén elméleti és módszertani megkülönböztetésekkel is élni (Körösenyi–Patkós 2015). Körösenyi elméleti alapállását tovább mélyítette a Routledge kiadónál megjelent művében (Körösenyi et al. 2020), amelynek magyar fordítása 2020-ban látott napvilágot. (Vö. továbbá: Körösenyi 2019.) Az erőteljesebben regionális vonatkozásokat tárgyaló publikációk közül kiemelendő a populizmus és a radikális politika ismert kutatójának, Cas Muddénak az európai radikális jobboldali pártokat elemző műve (Mudde 2017). Alberto Martinelli az Európai Unió országaira nézve készített elemzést a nemzeti populizmus vonatkozásában (Martinelli 2018). Érdemes azt is kiemelni, hogy Martinelli tanulmánya a Brill kiadó 2018-ban indult *Populism* című folyóiratának első számában jelent meg. Miközben az említett művek részletesen és igényesen tárgyalják a témára vonatkozó kortárs jelenségeket és építenek fel ezek értelmezésére elméleti kereteket, visszanyúlva tudományáguk klasszikusaira, többnyire mégis a demokrácia nyugat-európai modelljét tekintik mércének és kevésbé foglalkoznak Kelet-Közép-Európa közös történelmi traumatizáltságával. Ezt a vonatkozást nem építik be értelmezéseikbe, inkább a felsorolt szimptómák között tárgyalják. A sebzett kollektív identitás elmélete a köztességet és az ebből fakadó történelmi következményeket a szimptómák magyarázó faktoraként törekszik felfogni. (Vö.: Szilárdi et al. 2022, Máté-Tóth–Szilárdi 2022, Máté-Tóth 2022.)

A sebzett kollektív identitás összefüggő elemei

A sebzett kollektív identitás a régió geokulturális és geopolitikai köztességi pozíciójából indul ki, összefüggést feltételezve az autoriter karakter, a speciális memóriapolitika és a prekariátus között. A tekintélyelvű politikai rendszerek ideológiájában és retorikájában Kelet-Közép-Európában megfigyelhető a nemzeti múlt tragédiáinak, sebeinek emlékezete, s ezzel párhuzamosan a szociáldemagógiára való hajlam. A régió himnuszainak elemzése alátámasztja ezt; bennük a „megbűnhődte már e nép” motívum gyakran fordul elő (Kiss Gy. 2011, 2013). Az autoritarizmus és a kulturális trauma emlékezete (Sztompka 2000) a régióban különböző formációkban ugyan, de minden országban megfigyelhető (Vö.: Maftei 2010). Az autoriter személyiségjegyek növekedése Közép-Európában pedig párosul a nemzeti érzés erősödésével és az állam, illetve központi vezetés iránti erősödő igényvel. Lavrič és Bieber Nyugat-Balkánra vonatkozó közvélemény-kutatási adatokat elemző tanulmánya rámutat, hogy a térségben 2010 óta csökken a demokrácia támogatottsága, párhuzamosan növekszik az erős kezű politikai vezér iránti igény, illetve szimpátia. A szerzők a statisztikai összefüggések magyarázatára megfelelőbbnek tartják a gazdasági bizonytalanságra alapozó megközelítést (Norris–Inglehart 2004), mint a kulturális elmaradottságra építőt (Lavrič–Bieber 2021). Mindezek alapján megalapozottnak tekinthetjük, hogy a sebzett kollektív identitást – talán precízebben fogalmazva a kollektív sebzettségérzés jelenségét és jelentőségét – az említett dimenziók és ezek összefüggései mentén elemezzük. Az egyes dimenziók hatása hivatott közvetve igazolni a sebzett kollektív identitás érvényességét. Bár a sebzett kollektív identitás a kelet-közép-európai régió egészére vonatkozó felvetés, ebben a dolgozatban magyarországi survey-adatokon teszteljük.

1. ábra: A sebzett kollektív identitás modellje, elméleti feltevéseink alapján

A kutatás módszere

Jelen kutatás a sebzett kollektív identitás (SKI) érzésének magyarországi meglétét és az arra ható tényezőket vizsgálja. Az elméleti modellből kiindulva, az alábbi négy dimenzió identitásra gyakorolt hatását elemeztük: 1) társadalmi memória, 2) autoriter személyiség, 3) jóléti, egzisztenciális várakozások, 4) regionális köztesség. A felsoroltak mellett bizonyos demográfiai és vallási tényezőket is figyelembe vettünk a modell finomításakor.

A kutatás előzményeként két hazai lekérdezésre támaszkodtunk. Egyrészt a Nézőpont Intézet 2020-as tavaszi omnibuszvizsgálatában már helyeztünk el a sebzett kollektív identitás vizsgálatára vonatkozó változókat. Az eredmények kiértékelését követően szűkítettük a társadalmi memóriával kapcsolatos kérdéseket, és finomítottuk a tekintélyelvű személyiség vizsgálatát, valamint egy függő változót fogalmaztunk meg konkrétan az SKI-re való fogékonyság mérésére. Másrészt a Szegedi Tudományegyetem 2020. májusi Nemzeti identitás kérdőívének vonatkozó kérdéseit is elemeztük, feltárva azokat a korrelációkat, amelyek saját kutatásunkban a sebzett kollektív identitásra ható tényezőként jelentkezhetnek.

Az általunk összeállított kérdéssort a TÁRKI Társadalomkutatási Intézet telefonon (CATI) kérdezte le 2020 őszén, egy omnibuszvizsgálat részeként. Az előzetesen tesztelt kérdések forrása az Aufbruch⁵ nemzetközi kutatás (személyiséggel, jóléttel és vallással kapcsolatos kérdések), a LITS⁶ III adathulláma (társadalmi memóriával kapcsolatos kérdések), Mészáros Noémi kutatása (regionális köztesség kérdések) (Mészáros 2017), a Trianon100 MTA-Lendület Kutatócsoport (2020) közvélemény-kutatása (egy további jóléti kérdés) (Trianon 100 MTA-Lendület Kutatócsoport 2020). A kollektív sebzettség érzésére vonatkozó állítást (mely későbbi modelljeink függő változója lett) a kutatásvezető fogalmazta meg, az elméleti modell alapján, a fenti kérdéssorokat figyelembe véve.⁷

Az alkalmazott kérdőívben a vallással kapcsolatos kérdések zömében nominális, illetve ordinális skálán mért változók, melyek a kvantifikálható vallásosság szintjét és a felekezeti hovatartozást vizsgálják. Társadalmi memória kategóriában a válaszadók és közvetlen környezetük valós megtapasztalásait, a történelmi eseményekkel kapcsolatos állami megemlékezés iránti igényt, a történelmi károkért való jóvátétel szükségességét kívántuk megismerni. A személyiségre vonatkozó kérdések (5 állítás) 1–4 fokozatú Likert-skálán mérték a válaszadó nyitottságát az autoriter, tekintélyelvű gondolkodásmódra. A jóléti kérdések a jelenlegi és jövőbeli anyagi helyzet megítélését, illetve az egzisztenciális nehézségek forrásáról alkotott véleményyt vizsgálták. A regionális köztességre vonatkozóan két állítással, 1–4 fokozatú Likert-skálán értékelték a megkérdezettek Magyarország nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottságát és az ország jövőjének befolyásolási képességét. Sebzett kollektív

5 Az Aufbruch nemzetközi pasztorálteológiai kutatás tíz posztiszocialista országban, két adathullámban (1997, 2007) vizsgálta a vallási változásokat az átszerveződő társadalmi térben.

6 Life in Transition Survey, longitudinális közép- és kelet-európai vizsgálat az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) megbízásából.

7 A hazai és nemzetközi kutatásokban eddig nem fedeztünk fel olyan állítás(oka)t, melyek pontosan fednék az általunk vizsgálni kívánt jelenséget. Így több nagymintás közvélemény-kutatás kérdésének figyelembevételével, azok összeillesztésével fogalmaztuk meg végső állításunkat.

identitásra vonatkozó állításunk a következő: „Nekünk, magyaroknak különösen sok szenvedés jutott a történelem során.” A válaszok szintén 1–4 fokozatú Likert-skálán érkeztek, amit később 3-as skálára redukáltunk, megkülönböztetve az állítással egyet nem értőket, egyetértőket és teljes mértékben egyetértőket.

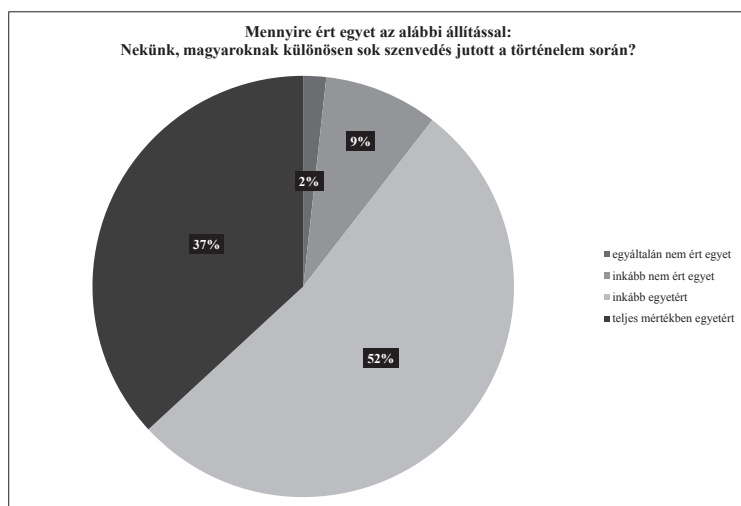
A közvélemény-kutatás során 1007 értékelhető kitöltés érkezett, a 18 év fölötti magyarországi lakosság köréből. A mintában népeségarányosan alulreprezentáltak jelentek meg bizonyos demográfiai csoportok (például a 18–29 éves korosztály), amit a kutatók nem, életkor, iskolázottság és a település típusa szerinti súlyozással korrigáltak. Az elemzés során a demográfiai súlyokat végig alkalmaztuk.

A válaszokat az IBM SPSS statisztikai szoftver 22-es verziójával elemeztük. Elsőként az SKI modell egyes dimenzióit vizsgáltuk, majd ezek kapcsolatát a sebzettséget leíró állítással. Végül különböző regressziós modellek segítségével feltártuk a sebzett kollektív identitást leginkább befolyásoló tényezőket és azok együttes hatását a függő változóra.

Statisztikai elemzés

A sebzett kollektív identitás meglétét a következő állítással mértük: „Nekünk, magyaroknak különösen sok szenvedés jutott a történelem során.” Az állítással való egyetértés 1–4 skálán (4 = teljes mértékben egyetért) a 2. ábrán látható megoszlásokat hozta. A válaszadók túlnyomó – már-már statisztikailag problematikus – többsége kisebb vagy nagyobb mértékben egyetért (89 százalék) a sebzettséget leíró állítással. Ez a reakció visszhangozza Magyarország Himnuszának következő megállapítását: „Bal sors akit régen tép [...] megbűnhötte már e nép / A multat s jövendőt!”

2. ábra: A sebzett kollektív identitással kapcsolatos kérdésre érkezett válaszok megoszlása

Forrás: saját kutatás a TÁRKI (2020) lekérdezése alapján

A további statisztikai elemzést rendkívül nehézkéssé tette a válaszok megoszlásának erőteljes jobboldali ferdesége, így érdemi eredményt az egyet nem értők összevonásával (11 százalék) és az egyetértés mértékének megkülönböztetésével (52 százalék – 37 százalék) tehettünk. Az újrakódolt kérdés így egy három válaszlehetőségből álló ordinális változót eredményezett, „nem ért egyet”, „egyetért” és „teljes mértékben egyetért” válaszlehetőségekkel.

A kutatás egyik korlátjaként értelmezhető, hogy a sebzett kollektív identitás mérésére csupán egy kérdés vonatkozik a kérdőívben. A fentiek ismeretében a jövőben tanácsos további kérdésekkel körülbástyázni a témakör vizsgálatát, melyeket azonban a nagymintás kutatás előtt még tesztelni szükséges. A fenti állítás kiegészítésére alkalmas lehet annak feltárása, mennyire érzik a magyarok ellenségesnek az idegen kultúrákat/hatalmakat nemzetükkel szemben, illetve jellemző-e kisebbségi vagy felsőbbrendűségi érzés a nemzeti identitásban.

A társadalmi memória szerepe

A modell társadalmi memória pillére három területet foglal magába: a történelmi sérelmekkel kapcsolatos egyéni (családi) emlékezést, az állami megemlékezés iránti igényt és a múltbeli károkért való jóvátétel szükségességét. A történelmi megtapasztalások között kérdéseink az 1989–90-es rendszerváltást megelőző átélésekre vonatkoztak, melyek személyesen vagy a válaszadó közvetlen környezetében előfordulhattak.⁸ Úgymint deportálás, a vallásgyakorlás akadályozása, külföldre utazás, továbbtanulás és szakmája gyakorlásának akadályozása. A felsorolt sérelmeket a válaszadók többnyire alacsony gyakorisággal (5-8 százalék) tapasztalták, legtöbbször (13,5 százalék) a külföldre utazás akadályozását élték át. Általánosságban elmondható, hogy a megtapasztalás gyakorisága növekszik az életkor emelkedésével, a legfiatalabb korosztályban jellemző volt a „nem tudom” válaszlehetőség jelölése.

A megemlékezés és jóvátétel iránti igényt az alábbi eseményekkel kapcsolatban kérdeztük: Trianoni békeszerződés, 1956-os forradalom, külföldre vagy munkatáborba deportálások a német, illetve szovjet megszállás alatt. Habár a deportálásokra kevesebben emlékeznének (51-52 százalék), Trianonhoz és az '56-os forradalomhoz magas múltidézés (68,9–72,3 százalék) társul. Az állami megemlékezések szükségességét firtató kérdésekben általános tapasztalat, hogy a 18–29 éves és a 60 év fölötti korosztály tartja leginkább szükségesnek a megemlékezéseket. A fiatal korosztály sok igen válaszanak háttérében az iskolai megemlékezések közeli élménye játszhat szerepet. Trianonnal kapcsolatban azonban nem áll fenn ez az összefüggés: minden korosztály nagy arányban tartja fontosnak a megemlékezést. A jóvátétel szükségességét leginkább a 60 év feletti korosztály erősítette, habár átlagosan közülük is csak körülbelül 50 százalék adott igen választ. Összegzésként megállapítható, hogy az alacsony egyéni megtapasztalásokhoz képest magas állami megemlékezés és jóvátétel iránti igény társul.

⁸ Az eredeti kérdésfeltevés így szól: „A rendszerváltás (vagyis 1990) előtt megtörtént-e Önnel vagy közvetlen rokonaival: deportálás / a vallásgyakorlás akadályozása / külföldre utazás akadályozása / szakmája gyakorlásának akadályozása / továbbtanulás akadályozása?” Az „igen” és „nem” válasz mellett érvényes lehetőséget jelentett a „nem tudom” válasz.

A további összefüggések elemzéséhez létrehoztunk három főkomponenst, az egyéni emlékezés, állami megemlékezés szükségessége és jóvátételi igény számára. Ezekben az egyes történelmi eseményekhez kapcsolódó állításokra (összesen 14 item) adott válaszokat összegeztük. A vonatkozó kérdések nagyon jól sűrítethetők az egyes főkomponensekbe (KMO–Bartlett-teszt), így a további elemzések elvégzéséhez már ezeket alkalmaztuk.⁹ A sebzett kollektív identitás és a társadalmi memória kapcsolatát varianciaelemzéssel vizsgáltuk. Mindhárom főkomponens szignifikáns kapcsolatban van a sebzett identitással, a legerősebb kapcsolat (bár az is gyenge) a megemlékezés főkomponenssel (Eta: 0,179, szig.: 0,00) mutatható ki.

A személyiség hatása

A válaszadók személyiségének vizsgálatánál a tekintélyelvű beállítottság elkülönítésére törekedtünk. Öt skálaszintű állítás segítségével klaszterelemzést végeztünk, K-közép eljárással. A csoportképzés eredményeképpen 1) inkább szabadságpárti és 2) inkább tekintélyelvű klasztert különböztettünk meg. A klaszterátlagok alapján az 1. klaszterbe kerültek az attitűdállításokkal inkább egyet nem értők, a 2. klaszterbe pedig az inkább egyetértők. A válaszadók demográfiai súlyozását is figyelembe véve az első klaszterbe sorolható a válaszadók 40 százaléka, míg inkább tekintélypárti a minta 60 százaléka. Az egyes szegmensekhez való tartozást leginkább a kérdőív alábbi két állítására adott válaszok határozták meg:¹⁰

- „A legfontosabb, amit a gyermeknek meg kell tanulni, az engedelmesség.”
- „Az a nagy szabadság, amivel a mai fiatalok rendelkeznek, biztosan nem vezet jóra.”

1. táblázat: A sebzett kollektív identitás és a személyiségklaszterek kapcsolatát leíró keresztábra

Megoszlás a személyiségklaszterek százalékában		Személyiségklaszterek		Összesen (N=893)
		Inkább szabadságpárti (N=358)	Inkább tekintélyelvű (N=535)	
Nekünk, magyaroknak különösen sok szenvedés jutott a történelem során.	nem ért egyet	19,6%	4,3%	10,4%
	egyetért	53,6%	50,8%	52,0%
	teljes mértékben egyetért	26,8%	44,9%	37,6%
Összesen (N=893)		100,0%	100,0%	100,0%

Forrás: saját kutatás a TÁRKI (2020) lekérdezése alapján

9 A megőrzött információhányad a jóvátétel főkomponens esetén 82,3%, az állami megemlékezés és az egyéni emlékezés főkomponenseknél rendre 73,1% és 56,6%.

10 A csoportokat a fenti két állítás mellett az alábbiakkal való egyetértés mentén képeztük:

„Ahol szigorú a tekintély, ott érvényesül az igazságosság.”

„A közügyekben csak annak kellene hogy számítson a szava, aki munkájával már letett valamit az asztalra.”

„A biztonság és a jólét fontosabb, mint a szabadság.”

A két személyiségklaszter vonatkozásában egyértelműen szignifikáns különbség mutatható ki a sebzett kollektív identitás meglétével kapcsolatban. Habár mindkét szegmens alapvetően egyetértett a sebzettséget leíró állítással, a tekintélyelvű klaszter tagjai között kimagasló az állítással teljes mértékben egyetértők aránya (44,9 százalék), ugyanakkor hozzájuk képest a szabadságpártiak körében négyszeres az állítással való egyet nem értés. A klasztertagságot meghatározó állítások közül a gyermekek engedelmisségével kapcsolatos elvárás mutatja a legerősebb, szignifikáns összefüggést a sebzett identitással (Eta: 0,340, szig.: 0,00).

Az egzisztenciális várakozások befolyásoló szerepe

A sebzett kollektív identitásra vonatkozó állítás és a jóléti kérdések (4) kapcsolatát keresztábla-elemzésekkel vizsgáltuk. Elsőként azt elemeztük, miként ítélik meg a válaszadók anyagi helyzetük változását az elmúlt tíz évben (*Jobban / Ugyanúgy / Rosszabbul élek, mint tíz évvel ezelőtt.*) Előzetes feltételezésünk alapján az anyagi nehézségekkel küszködők, és azok, akik a jövőbeli egzisztenciájukat is fenyegetve látják, hajlamosabban az áldozati mentalitásra. Vizsgálatunk alapján az állításra adott válaszok nagyon gyenge, de szignifikáns összefüggésben vannak a sebzettséggel. Érdekes módon azonban az elmúlt tíz év „nyertesei”, akik jobbnak ítélik jelenlegi, mint múltbeli anyagi helyzetüket, az átlagnál jobban egyetértenek a kollektív sebzettségre vonatkozó állítással.

Minimálisan erősebb a kapcsolat (Phi: 0,135, szig.: 0,004) az identitás állítás és a jövőben feltételezett anyagi jólét között. A kapcsolat azonban ugyanolyan jellegű: azok értettek leginkább egyet a sebzettség állítással, akik várakozásuk szerint tíz év múlva jobban fognak élni, mint jelenleg. Ez az eredmény nem támasztja alá azt a feltételezésünket, miszerint az egzisztenciális fenyegetettség inkább hajlamosít a sebzett identitásra.¹¹

A jóléttel kapcsolatos harmadik állítás az anyagi nehézségek legfőbb okát firtatta (*Ha ma valaki Magyarországon nehéz anyagi, szociális helyzetbe kerül, Ön szerint annak mi lehet a fő oka?*). A válaszlehetőségek között az egyéni felelősség, a saját ország (vezetők, társadalom), valamint a külső tényezők (más ország, balszerencse) hibáztatása szerepelt. A kérdés sebzett identitással való kapcsolatát keresztábla-elemzéssel vizsgáltuk, és az előzőeknél egy árnyalatnyival szorosabb eredményre jutottunk. A kategóriaátlagokhoz hasonlítva a sebzettséggel teljes mértékben egyetértők között felülreprezentált az anyagi nehézségekért az egyéni felelősséget hangsúlyozók aránya, miközben azok között, akik a külső tényezőket hibáztatják az anyagi gondokért, relatíve a legmagasabb a sebzettségi állítással egyet nem értők aránya. Ez az eredmény pontosan ellentétes az előzőleg feltételezettel.

A demográfiai kérdések között is szerepelt egy jóléttel kapcsolatos kérdés (*Hogyan érzi, Önök anyagilag...?*). Az ordinális változó öt kategóriában vizsgálta a szubjektív egzisztenciális hátteret, a megélhetés szintjét (*nélkülözések között élnék – gondok nélkül élnék opciók között*). A kérdés gyenge, de az előzőeknél erősebb szignifikáns kapcsolatot (Phi: 0,186, szig.: 0,001) mutat a sebzett identitással. A beérkezett válaszok alapján minél in-

¹¹ Megjegyzendő, hogy a kérdésfeltevés politikai színezete látszen a politikai irányultság és az SKI kapcsolatára utal, amelynek elemzésére ebben a tanulmányban nem térhetünk ki.

kább nélkülöz valaki, annál hajlamosabb teljes mértékben egyetérteni a sebzett identitást leíró állítással. A szubjektív anyagi háttér javulásával az egyetértés erőssége csökken.

Összességében a jólét hatása a kérdőívben szereplő sebzett kollektív identitással kapcsolatos állításra több kérdést, mint választ eredményezett. Az előzetes elképzeléseinkhez képest nem igazolható megnyugtató módon az a feltételezés, hogy a létbizonytalanságban küszködő, önmagukat nélkülözőnek valló társadalmi rétegek (vö. Judith Butler *precarity, precariousness* kifejezéseivel in uo. 2009) azonosulnak erőteljesebben a sebzett kollektív identitással. Habár a kérdőívből kiolvasható, hogy a nélkülözések között élők hajlamosabbak teljes mértékben egyetérteni a sebzettségre vonatkozó állítással, ehhez képest a jövőbeli egzisztenciális várakozások és az elmúlt évek anyagi hátterének változása ellentétes viszonyt mutat a sebzett identitással.

A regionális köztesség meghatározó szerepe

Az SKI modell negyedik eleme a regionális köztesség. A kérdőívben az adott dimenzióhoz kapcsolódóan két attitűdállítás segítségével mértük a Magyarország ütközőzóna jellegére, külföldnek való kiszolgáltatottságára vonatkozó véleményeket. Vizsgálatunk alapján a regionális köztességgel és a sebzettséggel kapcsolatos álláspontok korrelációja szignifikáns, közepesen erős. A sebzett kollektív identitás négy dimenziója közül a köztesség bizonyul a legerősebb befolyásoló tényezőnek. Az állítások közötti összefüggés pozitív, így minél inkább egyetértettek a válaszadók Magyarország ütközőzóna jellegével, külföldnek való kiszolgáltatottságával, annál inkább jellemző rájuk a sebzett kollektív identitás érzése.

A regionális köztességet leíró állítások egymással is erőteljesen korrelálnak (Pearson: 0,674, szig.: 0,00), így a multikollinearitás kivédése érdekében csak a sebzettséggel markánsabb viszonyban levő állítást használtuk későbbi regressziós modellünkben. Az említett állítás („*Egy olyan kis ország, mint Magyarország, mindig ki van szolgáltatva a nagyhatalmaknak.*”) közepesen erős kapcsolatot mutat a sebzettséggel (Pearson: 0,395, szig.: 0,00).

A modell kiegészítése: demográfiai és vallási hatásvizsgálat

A kutatás lehetővé tette, hogy az SKI modell eddig részletezett négy dimenziója mellett kontrollként néhány demográfiai változó, valamint a vallásosság sebzettségre gyakorolt hatását is megvizsgáljuk. Elemzésünk kitért a válaszadó nemének, életkorának, lakótelepülés-típusának, iskolai végzettségének és szubjektív egészségi állapotának hatásvizsgálatára. A felsoroltak közül a sebzettséget leíró állítással szignifikáns összefüggést csak a lakóhely típusa, a válaszadó edukációjának foka, valamint szubjektív egészségügyi háttere mutatott.

A sebzett kollektív identitás szempontjából meghatározó, hogy a válaszadó hol él. A fővárosban és megyei jogú városokban élők hajlamosabbak inkább csak egyetérteni az identitásra vonatkozó állítással, míg a községek és városok lakói között az átlagnál magasabb a teljes mértékben való egyetértés. A település típusa összességében gyengén (Φ : 0,251, szig.: 0,00), de szignifikánsan hat a sebzettségre.

Az iskolai végzettség hatása a sebzettségre szintén szignifikáns, de enyhébb. Érdekes módon a sebzettséggel kapcsolatos állítással az átlagnál nagyobb mértékben értenek egyet a nyolc általánossal és az egyetemi végzettséggel rendelkezők. Az állítással teljes mértékben főként az alacsony végzettségűek értenek egyet, míg a képzési szint emelkedésével inkább csak „egyetértésre” finomodik a „teljes mértékben egyetértés”. Elemzésünk alapján az iskolai végzettség szignifikánsan, de gyengén (Φ : 0,172, szig.: 0,027) befolyásolja a kollektív sebzettségről alkotott véleményt.

Az ötfokú ordinális skálán mért egészségügyi állapot közel azonos összefüggéseket mutat a sebzettséggel, mint a megélhetés szintje. A nagyon rossz helyzetben lévőek hajlamosabbak teljes mértékben egyetérteni a sebzett identitás állítással, míg az egészségi állapot javulásával inkább csak egyetértenek a válaszadók. A két változó közötti kapcsolat gyenge, szignifikáns (Φ : 0,144, szig.: 0,029). A sebzett kollektív identitással kapcsolatban nincs szignifikáns eltérés a válaszadók nemét és életkorát tekintve.

A fenti lekérdezés (TÁRKI 2020) szerint a magyar társadalomban jelentősen megoszlik a vallásosak és nem vallásosak aránya (önbevallás alapján), a többség a maga módján vallásos, és alapvetően a keresztény valláshoz érzi közel magát. A templomlátogatás a többségre csak a nagy ünnepek alkalmával jellemző, a valamilyen rendszerességű imádkozás (egyéni vallási rituálé) is legfeljebb ebben a csoportban szokás, így országosan nem kiemelkedő az individuális vallásgyakorlat. A nemzetközi statisztikákkal (Pew Research Center 2018) összhangban az életkor emelkedésével a hazai vallásosság is intenzívebbé válik. Az 1. táblázatban szereplő személyiségklaszterek közül a tekintélyelvű csoport valamelyest vallásosabbnak bizonyult. Bár az intézményi szintű vallásosság azonos, alacsony szinten van a két személyiségklaszterben, az individuális vallásosság erőteljesebb a tekintélyelvűek körében. Többségük ugyanis a maga módján vallásosnak tartja magát és viszonylagos rendszerességgel imádkozik / egyéni vallásgyakorlatot végez. Ezzel egy időben a szabadságpártiak körében markánsabb a nem vallásosak aránya. A két csoport vallási alapú megkülönböztetésében a leghasznosabb mutató az imádkozás gyakorisága.

A vallással kapcsolatos kérdéseket a sebzett kollektív identitást jelző állítással is összevetettük. Elmondható, hogy az állítással teljes mértékben egyetértők között szignifikánsan magasabb a vallásosak aránya, és gyakrabban imádkoznak, valamint gyakoribb egyházlátogatók, mint az állítással egyet nem értők. Tehát a kérdőívre adott válaszok alapján a sebzett identitásúak vallásosabbnak tűnnek.

A kérdéssor lehetőséget biztosított az egyházak szerepéről vallott nézetek elemzésére is.¹² Vizsgálatunk szerint a sebzettséget leíró állítással egyetértők és teljes mértékben egyetértők dominánsan úgy tartják, hogy a vallásosság és a történelmi egyházak szerepe pozitív a társadalomban. A sebzettséggel összekapcsolva így azt feltételezhetjük, hogy az erőteljesebb sebzett identitással rendelkezők egyúttal po-

12 A kérdőívben négy kérdés kezdődött az alábbi bevezetővel: „Ön szerint Magyarországon az alábbiak inkább segítik vagy inkább nehezítik az emberek együttélését?” A vizsgálat a történelmi keresztény egyházak, az új egyházak és vallási közösségek, a vallásos és a nem vallásos emberek megítélésére terjedt ki. A válaszlehetőségek között három opció („inkább segíti”, „inkább nehezíti”, „egyik sem”) szerepelt.

tenciált látnak a vallásban az emberek együttélésének javítására – így a társadalmi sebek gyógyítására. Az összefüggés vizsgálatához további kutatás szükséges.

A kutatás legfőbb eredményei és korlátai

A sebzett kollektív identitás statisztikai modelljét logisztikus regresszióvizsgálat eredményeként állítottuk fel. Első lépésként a korábban elemzett összefüggéseket rangsoroltuk, majd a multikollinearitás kizárása érdekében pillérenként csak a legerősebb korrelációval bíró változókat (a 2. táblázatban szürke háttérrel) emeltük a modellbe. Az egyes dimenziókhoz fűződő legszorosabb kapcsolatokat a 2. táblázat rangsorolja.

2. táblázat: A sebzett kollektív identitást befolyásoló tényezők rendszerezése

Sorrend	Dimenzió	Változó	Kapcsolat erőssége
10.	Memória	Megemlékezés főkomponens	Eta: 0,179 (szig.: 0,00)
2.	Személyiség	Engedelmesség	Eta: 0,340 (szig.: 0,00)
4.		Személyiségklaszter	Phi: 0,274 (szig.: 0,00)
9.	Jólét	Hogy érzi, Önök anyagilag...?	Phi: 0,186 (szig.: 0,00)
12.		Nélkülözés okai	Phi: 0,148 (szig.: 0,00)
14.		Jövőbeli anyagi helyzet	Phi: 0,135 (szig.: 0,00)
1.	Regionális köztesség	Kiszolgáltatottság a nagyhatalmaknak	Pearson: 0,395 (szig.: 0,00)
3.		Nemzeti jövő befolyásolhatósága	Pearson: 0,331 (szig.: 0,00)
7.	Vallásosság	Imádkozás gyakorisága	Phi: 0,206 (szig.: 0,00)
8.		Vallásosság típusa	Phi: 0,198 (szig.: 0,00)
5.		Vallásos emberek társadalmi hatása	Phi: 0,263 (szig.: 0,00)
6.	Demográfiai háttér	Település típusa	Phi: 0,251 (szig.: 0,00)
11.		Iskolai végzettség	Phi: 0,172 (szig.: 0,027)
13.		Egészségi állapot (szubjektív)	Phi: 0,144 (szig.: 0,029)

Forrás: saját kutatás a TÁRKI (2020) lekérdezése alapján

A 2. táblázatból is látható, hogy a kérdőívben található, sebzettségre vonatkozó állítással legszorosabb kapcsolatban a regionális köztesség dimenziója, ezen belül is a nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottság áll. Sorrendben ezt követi a személyiség dimenzió, ahol a tekintélyelvűséget leíró állítás (gyermekek engedelmessége iránti igény) erősen korrelál az általunk kialakított személyiségklaszterekkel, így végül csak az állítást emeltük be a modellbe. Habár a vallásosság kategóriából legszorosabb összefüggést a vallásos emberek társadalmi hatásának megítéléséhez kapcsolódó változó mutatta, a modellbe a vallásosság intenzitását jobban mutató imádkozás gyakorisága változó került. A demográfiai változók közül a településtípust, a jólét dimenzióból pedig a szubjektív anyagi helyzetet leíró állítást helyeztük a modellbe.¹³ A társadalmi memória pillérből ugyan a személyes emlékezetet és a jóvátétel iránti igényt tömörítő

¹³ Kutatásunkban a sebzett kollektív identitás érzését nem befolyásolja szignifikánsan a válaszadók neme és életkora, így ezek a demográfiai változók nem kerültek be a modellbe.

főkomponensek is szignifikáns viszonyban álltak a kollektív sebzettségre vonatkozó állítással, legerősebb változóként a megemlékezés szükségességét vizsgáltuk tovább.

Többváltozós logisztikus regressziószámítás keretében vizsgáltuk, hogy a fenti változók együttesen milyen hatást gyakorolnak a sebzett kollektív identitásra. Elemzésünk szerint a 2. táblázatban megjelölt változók (szürke aláfestés) szignifikánsan, 35,6 százalékban határozzák meg a függő változóként használt sebzett kollektív identitással kapcsolatos állításra adott válaszokat. Referenciakategóriaként a „Nekünk, magyaroknak különösen sok szenvedés jutott a történelem során” állításra az „Egyetért” opciót adtuk meg, így azt vizsgáltuk, hogy a független változók hogyan befolyásolják a sebzettség érzését leíró állítással egyet nem értés illetve teljes mértékben egyetértés esélyét az állítással történő egyetértéshez viszonyítva.

A többváltozós regressziószámítás alapján, minden egyes magyarázó változó együttes hatását tekintve és külön-külön is szignifikánsan befolyásolja a függő változót. Modellünk alapján a sebzett kollektív identitás állítással egyetértők (referenciakategória) egészen jól becsülhetőek (77,4 százalék) a kiválasztott magyarázó változókkal, a teljes mértékben egyetértők csak 57,2 százalékban becsülhetőek. A modell rosszul teljesít azok megbecsülésében, akikre a sebzett identitás nem jellemző (43 százalék). Összességében az általunk készített modellel 66 százalékban előre jelezhető, hogy a fenti sebzettséggel kapcsolatos állításra ki hogyan válaszol. Vizsgálatunk alapján azonban nem jelenthető ki egyértelmű oksági viszony az egyes dimenziók és a sebzett kollektív identitásra való hajlam között, könnyen elképzelhető a kollektív identitás visszahatása például az autoriter személyiség kialakulására.

3. táblázat: A többváltozós regressziós modell együtthatói

Magyarázó változók	Nekünk, magyaroknak különösen sok szenvedés jutott a történelem során. ^a			
	Nem ért egyet		Teljes mértékben egyetért	
	Exp(B)	Szignifikancia	Exp(B)	Szignifikancia
Kiszolgáltatottság (regionális köztesség) ^b	0,447	0,000	1,904	0,000
Engedelmesség igénye (személyiség) ^b	0,503	0,000	1,671	0,000
Imádkozás gyakorisága ^c	1,035	0,629	0,847	0,000
Megemlékezés főkomponens ^c	1,375	0,014	0,747	0,001
Település: Budapest	0,181	0,010	0,415	0,000
Település: megyeszékhely	0,458	0,099	1,172	0,509
Település: város	1,597	0,123	0,901	0,614
Település: község (referencia)				
Jólét: nélkülöz	3,090	0,012	3,055	0,001
Jólét: épp kijön	1,273	0,424	1,474	0,032
Jólét: bővelkedik (referencia)				
R-négyzet érték (Nagelkerke): 0,356 (szig.: 0,00)				
^a Referenciakategória: egyetért				
^b Növekvő skálán mért változó				
^c Csökkenő skálán mért változó				

Forrás: saját számítás a TÁRKI (2020) lekérdezése alapján

A 3. táblázatból kiolvasható, hogy az egyes változók milyen mértékben és milyen irányban határozták meg, hogy a válaszadó egyetértés helyett nem értett egyet vagy teljes mértékben egyetértett a sebzett kollektív identitás állítással. Például akik szerint Magyarország kiszolgáltatottsága jelentős, azok sokkal nagyobb eséllyel lesznek a sebzettséggel teljes mértékben egyetértők ($\text{Exp}(B) = 1,904$), mint egyet nem értők ($\text{Exp}(B) = 0,447$). Hasonló az összefüggés a tekintélyelvű személyiségről árulkodó, engedelmességgel kapcsolatos állításnál is. Minél fontosabbnak tartja valaki, hogy a gyermekek engedelmességet tanuljanak, annál fogékonyabb a sebzett kollektív identitásra.

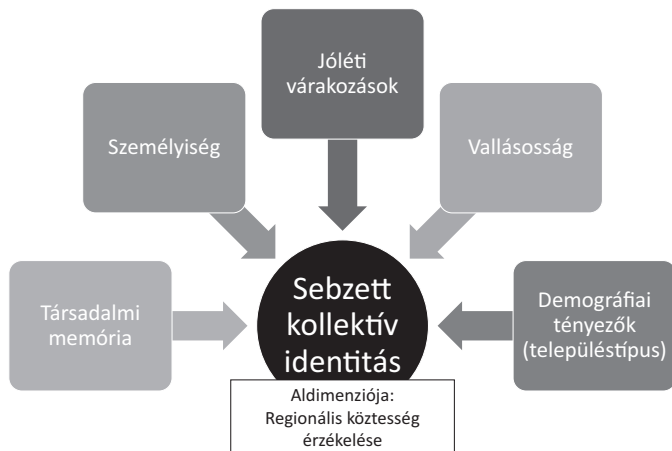
Az imádkozás gyakoriságával mért vallásosság már csak az egyetértők és teljes mértékben egyetértők között mutat szignifikáns különbséget. Mivel a változót csökkenő skálán mérte a kérdőív, így az 1-nél kisebb esélyhányados azt mutatja, hogy a gyakran imádkozók nagyobb eséllyel értenek teljesen egyet a sebzettségre vonatkozó állítással. Az állami megemlékezések iránti igény is csökkenő skálával szerepel a kérdőívben. Aki minden eseményről fontosnak tartotta a megemlékezést, az kapta a főkomponens legalacsonyabb értékét (negatív), míg aki egyik eseményről sem tartotta szükségesnek a megemlékezést, az a legmagasabb (pozitív) értéket. Ennélfogva a 3. táblázatból kiolvasható összefüggés arra enged következtetni, hogy akik fontosabbnak tartják a történelmi sérelmekkel kapcsolatos múltidézt, azok a válaszadók a sebzett identitásra is fogékonyabbak. A válaszadók lakótelepülését tekintve szignifikáns eltérés mutatható ki a budapestiek és vidékiek sebzettséggel kapcsolatos véleményében. Érdekes módon mind az állítás cáfolásának, mind az állítással teljes mértékben egyetértésnek statisztikailag kisebb az esélye Budapesten, mint a referenciakategóriaként szolgáló községekben. Az egzisztenciális háttér hasonló megoszlást mutat: az anyagi nehézségek között élők általánosságban hajlamosabbak a sebzett kollektív identitást elutasítani vagy teljes mértékben azonosulni vele, mint a bővelkedők, míg az anyagilag rendezettebb körülmények között élők a sebzettség érzése tekintetben alig térnek el a jó anyagi helyzetűektől.

A fenti eredmények ismeretében azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az empirikus vizsgálat óvatos közelítéssel megerősíti az elméleti modellfelvetést. Egyrészt rendkívül magas, a magyar társadalomban szinte általános jelenségnek tekinthető a kollektív sebzettség érzését leíró állítással való egyetértés. Regressziószámítás alapján a sebzettség esélye azoknál nagyobb, akik Magyarország helyzetét kiszolgáltatottnak látják, hajlamosabbak a tekintélyelvű gondolkodásra, vallásosabbak, fontosnak tartják a történelmi eseményekről való állami megemlékezést, illetve vidékiek. A szubjektív egzisztenciális háttér vonatkozásában azonban nem lehet az előzőekhez hasonló, egyértelmű állítást tenni.

A kutatás során korlátokba is ütköztünk. A sebzett kollektív identitás nemzeti szintű vizsgálata még nem elterjedt a szakirodalomban, így a vonatkozó kutatásokból kevés tesztelt állításhoz jutottunk. Kérdőívünkbe így végül egyetlen, sebzettséggel kapcsolatos változó került, amit a jövőben feltétlenül bővíteni kell. Ennek szükségességét indokolja az állítással való megdöbbenően magas egyetértés is, ami

némiképp megnehezítette a statisztikai elemzés lebonyolítását. Szintén kiegészítendő a személyiség dimenzió vizsgálata is, melyben a tekintélyelvű gondolkodásmódra való hajlam mellett egyéb tényezőket, például az interperszonális és intézményi bizalom szintjét, és az agenciaélményt is érdemes kiértékelni.¹⁴

3. ábra: A sebzett kollektív identitás módosított modellje, statisztikai elemzésünk alapján

Forrás: saját szerkesztés

A kutatás kiterjesztéseként fontos lépésnek tartjuk a hazai eredmények nemzetközi adatbázisokon való tesztelését. Tudomásunk szerint eddig egyetlen olyan nemzetközi elemzés sem született, melynek fókuszában az általunk feltárt modell szerepel, annak egyes dimenziói azonban elszórtan megtalálhatóak különböző felmérésekben. A nemzetközi tesztelést követően reményeink szerint lehetővé válik a sebzett kollektív identitás Kelet-Közép-Európára kiterjedő vizsgálata, így az elméleti alapvetés igazolhatóságát regionális szinten elemezzük tovább. Kifejezetten bízunk abban, hogy a dolgozat vitája érdemben járul hozzá felvetésünk további elmélyítéséhez és az elemzési stratégia finomításához.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey C. (2012): *Trauma. A social theory* / Jeffrey C. Alexander. Cambridge: Polity. <https://doi.org/10.1177/2393861714550930>
- Alexander, Jeffrey C. – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr – Eyerman, Ron – Giesen, Bernard (eds.) (2004): *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy a regionális köztesség az SKI része, és nem arra hajlamosító külső tényező. Így a kutatás további, pontosított eredménye lehet egy módosított ábra is, az előzetesen használthoz képest.

- Anderson, Benedict (2006): *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. Rev. ed. London – New York: Verso.
- Balog, Iván (1998): Zsákutca. A hisztéria fogalmának szerepe Bibó fasizmus-, nacionalizmus- és antiszemitizmus-felfogásában. *Forrás*, 30 (8).
- Berger, Peter L. (1967): *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. Garden City, N. Y.: Doubleday.
- Berger, Peter L. – Davie, Grace – Effie, Fokas (2008): *Religious America, Secular Europe?* London: Ashgate. <https://doi.org/10.4324/9781315244662>
- Bibó, István (1997): *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion (Gordiusz).
<https://qulto.bibl.u-szeged.hu/hu/record/-/recordbibJAT00319107>
- Bottoni, Stefano (2014): *A várva várt nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések).
- Butler, Judith (2009): *Frames of war. When is life grievable?* London: Verso.
<http://doi.org/10.7227/R.15.1.16>
- Csepeli, György (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég (Szociológia).
- Csepeli, György – Örkény, Antal (2021): *Nation and Migration. How Citizens in Europe are Coping with Xenophobia*. Vienna: Central European University Press.
<https://doi.org/10.7829/9789633863664>
- Delanty, Gerard (2008): The Foundations of Social Theory. In Turner, Bryan S. (ed.): *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 17–37.
- Delanty, Gerard (2017): Entangled Memories: How to Study Europe's Cultural Heritage. *The European Legacy*, 22 (2), 129–145.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (2000): Multiple modernities. *Daedalus*, 129 (1), 1–29.
- Enyedi, Zsolt (2015): Paternalista populizmus a Jobbik és a Fidesz ideológiájában. *Fundamentum*, 19 (2–3), 50–61.
- Eyerman, Ron – Alexander, Jeffrey C. – Breese, Elizabeth Butler (eds.) (2016): *Narrating trauma. On the impact of collective suffering*. London: Routledge (Yale cultural sociology series). <https://doi.org/10.1177/0094306114539455q>
- Finke, Roger – Iannaccone, Laurence R. (1993): Supply-side explanations for religious change. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 527 (1), 27–39.
- Fülöp, Éva – László, János (2008): Az érzelmek reprezentációja történelmi regényekben és történelemkönyvekben. In Erős, F.(szerk.): *Megismerés, reprezentáció, értelmezés*. Pécs: PTE BTK Pszichológia Intézet és Romológia Tanszék, 99–114.
- Graaf, Nan Dirk de (2020): 9. Secularization: Theoretical Controversies Generating Empirical Research. In Wittek, Rafael – Snijders, Tom A. B. – Nee, Viktor: *The Handbook of Rational Choice Social Research*. Stanford: Stanford University Press, 322–354.
- Gyáni, Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág. <https://qulto.bibl.u-szeged.hu/hu/record/-/recordbibJAT00368780>

- Gyáni, Gábor (2018): *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest: Pesti Kalligram. <https://qulto.bibl.u-szeged.hu/hu/record/-/recordbibJAT00989925>
- Gyáni, Gábor (2020): *A történeti tudás*. Budapest: Osiris (Osiris társadalomtudományi könyvtár). <https://qulto.bibl.u-szeged.hu/hu/record/-/recordbibJAT01069096>
- Hirschberger, Gilad (2018): Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in psychology*, 9, 1441. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>
- Kiss, Csilla (2014): Historical Memory in Post-Cold War Europe. *The European Legacy*, 19 (4), 419–432. <https://doi.org/10.1080/10848770.2014.919189>
- Kiss Gy., Csaba (1993): *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek: esszék, tanulmányok és cikkek*. Budapest: Pesti Szalon.
<https://qulto.bibl.u-szeged.hu/hu/record/-/recordbibJAT00217421>
- Kiss Gy., Csaba (2011): *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai: egy nemzeti jelkép történetéhez*. Budapest: Nap (Magyar esszék).
<https://qulto.bibl.u-szeged.hu/hu/record/-/recordbibFSZ01491771>
- Kiss Gy., Csaba (2013): *Nemzetek és előítéletek: esszék, tanulmányok az Adriától a Balti-tengerig*. Budapest: Nap (Magyar esszék).
<https://qulto.bibl.u-szeged.hu/hu/record/-/recordbibMOK01282789>
- Körösényi, András (2019): The theory and practice of plebiscitary leadership: Weber and the Orbán regime. *East European Politics & Societies*, 33 (02), 280–301.
- Körösényi, András – Illés, Gábor – Gyulai, Attila (2020): *The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making*. London: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780429053436>
- Körösényi András – Patkós Veronika (2015): Liberális és illiberális populizmus. Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle*, 24 (2), 29–55.
http://www.poltudszemle.hu/szamok/2015_2szam/korpat.pdf, checked on 6/28/2021
- Lavrič, Miran – Bieber, Florian (2021): Shifts in Support for Authoritarianism and Democracy in the Western Balkans. *Problems of Post-Communism*, 68 (1), 17–26.
<https://doi.org/10.1080/10758216.2020.1757468>
- Maftai, Mara Magda (2010): La démocratie et l'autoritarisme dans l'Europe Médiane. *Comunicare Interculturală și Literatură*, 10 (2-II), 382–389.
- Martin, David (1978): *A general theory of secularization*. New York: Harper Colophon.
- Martinelli, Alberto (2018): National Populism and the European Union. *Populism*, 1 (1), 59–71. <https://doi.org/10.1163/25888072-01011000>
- Máté-Tóth, András (2022): Vallás Közép-Európában: Megközelítés a sebzett kollektív identitás felől. *Korunk*, 33 (3): 23–33.
- Máté-Tóth, András – Szilárdi, Réka (2022): Szekuritizáció és vallás Kelet-Közép-Európában. Elméleti felvetés. *Régió*, 30 (1): 26–43.
<https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i1.26>
- Mészáros, Noémi Zsuzsanna (2017): *A magyarság észlelt kollektív áldozati identitásának hatása az aktuális csoportközi viszonyokra*. PhD. BTK Pszichológia Doktori Iskola, Pécs. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/17376>, checked on 6/28/2021

- Moskalewicz, Marcin – Przybylski, Wojciech (eds.) (2018): *Understanding Central Europe*. First published. London – New York: Routledge (Routledge series on Russian and East European studies, 115).
- Mudde, Cas (ed.) (2017): *The populist radical right. A reader*. London – New York: Routledge Taylor & Francis Group (Routledge studies in extremism and democracy). <https://doi.org/10.4324/9781315514574>
- Norris, Pippa – Inglehart, Ronald (2004): *Sacred and Secular. Politics and Religion Worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Offe, Claus – Adler, Pierre (1991): Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*, 58 (4), 865–892.
- Parsons, Talcott (1967): *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press.
- Pew Research Center (2018): *The Age Gap in Religion Around the World*. <https://www.pewforum.org/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/>, checked on 6/28/2021
- Ramet, Sabrina P. (2010): *Radical Right in Central and Eastern Europe Since 1989*. Philadelphia: Penn State Press.
- Schäuble, Michaela (2014): *Narrating Victimhood. Gender, Religion and the Making of Place in Post-War Croatia*. New York: Berghahn Books (Space and Place, v.11).
- Snyder, Timothy (2012): *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Budapest: Park.
- Snyder, Timothy (2018): *The road to unfreedom. Russia, Europe, America*. 1st ed. New York: T. Duggan.
- Spohn, Willfried (2015): Europäisierung, Nation und Religion – Zur Transformation kollektiver Identitäten in einem sich erweiternden Europa. In Schützzeichel, Rainer – Jordan, Stefan (eds.): *Prozesse*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 435–461.
- Stark, Rodney – Iannaccone, Laurence R. (1994): A supply-side reinterpretation of the „secularization” of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 230–252.
- Subotic, Jelena (2019): *Yellow star, red star. Holocaust remembrance after communism*. Ithaca [New York]: Cornell University Press.
- Szilárdi, Réka – Kakuszi Szilvia – Máté-Tóth András (2022): Borderline társadalom-zavar? Kísérlet a kelet-közép-európai társadalmak metaforikus értelmezésére. *Valóság*, 45 (3), 45–56. <https://m2.mtmt.hu/api/publication/32775074>
- Sztompka, Piotr (2000): Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*, 3 (4), 449–466.
- Sztompka, Piotr (2004): The Trauma of Social Change. A Case of Postcommunist Societies. In Alexander, Jeffrey C. – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr – Eyerman, Ron – Giesen, Bernard (eds.): *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 149–189.

Trianon 100 MTA-Lendület Kutatócsoport (2020): *Trianon a hazai közvélemény szemében*.

http://trianon100.hu/attachment/0003/2255_trianon_lakossagi_survey_elemzes_final_honlapra.pdf, checked on 6/28/2021

Weber, Max (1967): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Wilson, Bryan R. (1966): *Religion in secular society*. Harmondsworth: Penguin Books.

Társadalomstruktúra az Orbán-rendszerben Kovách Imre és munkatársai integrációs mechanizmusokról szóló köteteinek bemutatása¹

Structure of Hungarian society under the Orban-regime:

A review of the books on integration mechanisms
by Kovách and colleagues

Horzsa Gergely²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.2.4>

Beérkezés: 2022. 05. 03.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 06. 21.

Elfogadás: 2022. 06. 23.

A köznapi beszédben az integráció fogalma a marginalizált csoportok társadalomba való illesztése kapcsán jelenik meg, egy olyan fogalomkör részeként, amelyben nagy a szerepe a társadalmi értékek és normák elsajátításának. S noha valóban jelent is valami ilyesmit, az integráció nem kevesebb, mint a társadalomtudományok vizsgálódásának legvégsőbb tárgya. Ahogyan a fizikában az anyagi világot összetartó, azt rendszerbe szervező erők képezik a megfigyelés tárgyát, úgy a szociológia a társadalmi integráció tudománya: azé az erőé, amely az individuumokat emberi közösségekbe szervezi. Így az integráció nem csupán az egyes személyek Egészhez való csatlakozásának kérdéskörét, hanem strukturalista (makro-) megközelítésben az Egész folyamatos megteremtődésének mozgatóit jelenti.

A Kovách Imre által szerkesztett és 2020-ban kiadott tanulmánykötetek (*Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban* és *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*) a fentiek alapján azt vizsgálják: hogyan teremtdődik (vagy nem teremtdődik) újra „a magyar társadalom” a 2010 és 2020 közötti időszakban. A társadalmi integráció fogalmát a szerkesztői előszón túl a kötetek több szerzője is definiálja

¹ Kovách, Imre (2020, szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum – Társadalomtudományi Kutatóközpont. ISBN 978-963-418-035-7.

Kovách, Imre (2020, szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum – Társadalomtudományi Kutatóközpont. ISBN 978-963-418-034-0.

² Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézet, email: horzsa.gergely@tk.hu

valamiképp. E definícióknak rendre részét képezi egy formai-strukturális elem: az egyének közösségbe szerveződése-összekapcsolódása, valamint egy szubsztantív elem: a közös értékek és normák elsajátítása.

Az integráció nemcsak a tanulmánykötetek által vizsgált tárgyként, hanem a vizsgálat eszközeként is megjelenik, mert a kutatók a maguk által fejlesztett integrációalapú társadalmi csoporttipológián keresztül végzik vizsgálataikat. A csoporttipológia egy olyan törekvés eredményeként jön létre, amelynek a célja a teljes magyar társadalom struktúrájának induktív módon, vagyis kérdőíves adatfelvételel alapuló látens osztályelemzés módszertannal történő meghatározása. Ebben a szerzők olyan, a magyar társadalom struktúrájának felállítására vállalkozó korábbi, meghatározó és a szociológia berkeinél tágabb kontextusban is nagy visszhangot kiváltó, a Kádár-korszak társadalmát megragadni igyekvő munkákhoz kapcsolódnak, mint Ferge Zsuzsa munkajellegcsoportokon alapuló struktúrája, Kolosi Tamás „L”-modellje és Szelényi Iván kettős háromszög modellje, de ugyanígy kapcsolódnak például Andorka Rudolf vagy Róbert Péter munkásságához is. Ezek a munkák azért váltottak ki nagy visszhangot, mert egyrészt alapjaiban kérdőjelezték meg a két osztályt feltételező államszocialista politikai narratívát, másrészt pedig felmutatták, hogy a szavakban egyenlőségre törekvő rendszer valójában súlyos egyenlőtlenségeket termel ki.

Jelen kötetek nemcsak azzal az igénnyel lépnek föl, hogy kapcsolódjanak a korábbi struktúraalkotási hagyományhoz, hanem hogy ezzel egyidejűleg egy, a KSH statisztikai zsebkönyveihez vagy a TÁRKI Társadalmi Riportjaihoz hasonló „kézikönyvet” hozzanak létre. Ebből nemcsak kutató szociológusok, hanem a magyar társadalmi mozgások iránt érdeklődő hazai olvasók szélesebb köre által is könnyebben értelmezhető, tudományosan megalapozott információk kaphatók az Orbán-rendszer társadalomstruktúrájáról, egyszersmind pedig az akadémiai kutatómunkáról is.

A két könyv tulajdonképpen egymásnak testvérkötete: egyetlen kétkötetes, 21 tanulmányt tartalmazó munkának is felfogható. A kötetek tematikus struktúrában 10, illetve 11 darab, egymáshoz hasonló terjedelmű tanulmányt tartalmaznak, amelyek a társadalomtudományok szélesebb spektrumában születtek, így tartalmaznak kvalitatív és kvantitatív szociológiai kutatásokat éppúgy, mint politológiai vagy jogi elemzéseket. A kötetek alfejezetei igyekeznek a társadalmi élet több aspektusát lefedni, így a társadalmi struktúráról általánosságban, a helyi és regionális kormányzásról szóló, a munkaerőpiacról, külföldi és külföldi életéről, a területi és vertikális mobilitásról, s végül a szociális ellátórendszerről szóló tanulmányokat foglalta össze a szerkesztő egy-egy fejezetben. Egyes témakörök mindkét kötetben megjelennek. A szerzők ugyanakkor nem törekedtek a társadalmi élet valamennyi aspektusának megjelenítésére, így az integrációhoz kapcsolódó egyes témakörök hiányoznak a kötetekből (oktatás, roma integráció, családszociológiai kérdések, vallás, és így tovább). Mégis, az egyes tanulmányok általánosságban olyan rendkívül tartalmas és gazdagon részletezett elméleti bevezetővel rendelkeznek (amellett, hogy valameny-

nyinek empirikus tartalma is van), hogy a könyveket olvasva társadalomtudományokban járatlanabb olvasókban is hiánytalan, teljes értékű, érvényes kép alakulhat ki a jelenkori magyar társadalmi élet egészéről, az Orbán-rendszer társadalmáról.

Tanulmányok halmazát tartalmazó kötetekről lévén szó az egyes elemzések külön-külön is értelmezhetők és könnyen befogadhatók; ahol arra szükség van, a megértéshez kellő mértékben az egyes tanulmányokban a kutatási eszközként használt társadalmi csoporttipológiát is bemutatják a szerzők. Mégis javasolható az olvasók számára, hogy bármelyik másik tanulmány vagy fejezet olvasása előtt az *Integrációs mechanizmusok* kötet első, vagy a *Mobilitás és integráció* kötet harmadik tanulmányával kezdjék, mert ezek nemcsak hogy részletesebben mutatják be a megalkotott integrációs tipológiát, hanem tágabb, makrokontextusban is elhelyezik az egyes témaköröket. Olyan eszköztárat vagy szemüveget biztosítanak ezáltal, amelynek segítségével az egyes további témakörökbe sorolt tanulmányok könnyen beágyazhatók és könnyebben értelmezhetők.

Az empirikus alapokat egy országos reprezentatív survey adatfelvétel biztosítja, amely kutatásról ugyanakkor különálló beszámolót nem olvashatunk a kötetekben. Ennek részben oka, hogy egyes tanulmányok nem minden esetben támaszkodnak erre a hazai társadalomstruktúra feltérképezésére irányuló adatfelvételre. A kérdőíves adatfelvétel módszertani ismertetése azokban a tanulmányokban történik meg, amelyek ezekre az adatokra támaszkodnak. A survey kutatás keretében országos reprezentatív, nagy, 2700-as elemszámú kérdőíves adatfelvételt végeztek a kutatók. Az adatbázison látens osztályelemzést futtattak, s ennek eredményeként a magyar társadalom integrációalapú struktúráját kapták, összesen hét társadalmi csoportot. Ezek, a struktúrában többnyire „felülről” „lefelé” haladva: 1) kapcsolatgazdag politikai aktívák (társadalom 15 százaléka), 2) lokálisan integráltak (5 százalék), 3) normakövető munkaerőpiacon integráltak (22 százalék), 4) normakövető kapcsolatgazdagok (13 százalék), 5) normaszegő munkaerőpiacon integráltak (18 százalék), 6) normakövető dezintegráltak (20 százalék), valamint a 7) kirekesztett alulintegráltak (8 százalék).

Az *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban* címet viselő (és piros betűkkel szedett borítójú) kötet előszavában a szerkesztő általános definícióját adja az integráció fogalmának, valamint röviden bemutatja a kötet tartalmát. És bár így az előszó is kontextusba helyezi a későbbiekben olvasandó tanulmányokat, igazán a kötet első tanulmányának olvasását követően értjük meg azt a komplex elméleti keretrendszert, amelyből a többi tanulmány kiindulópontjai is átláthatók lesznek. A Huszár–Kovács–Kristóf–Szabó szerzői kör ugyanis ebben a tanulmányban a szociológia klasszikusaiból kiindulva helyezi el a vizsgálat tárgyát egy több száz éves társadalomfilozófiai hagyományban. Ebben a tanulmányban kerül bemutatásra többek között az integráció három dimenziója (személyközi, társadalmi, rendszerintegráció), és helyezik el a szerzők saját munkájukat is a magyarországi társadalmi struktúrakutatások hagyományában (határozzák meg mind elméleti álláspontju-

kat, mind empirikus eredményeiket például Ferge Zsuzsa, Szelényi Iván és Kolosi Tamás munkájához képest). Ez a tanulmány tartalmazza mindemellett a legtöbb, kötetekben megjelenő tanulmány empirikus (survey) háttérét is, és ezt követően keresztábrák-elemzéssel demonstrálják, hogy az eredmények alapján a korábbi normatív-funkcionális társadalmi csoporttipológiákat a jelen módszerrel nem megkérdőjelezni, csupán azzal párhuzamba állítani lehet, mivel ezek külön társadalmi megjelenés-dimenziókat ölelnek át.

A Gerő–Szabó szerzőpáros által jegyzett második tanulmány megkezdje a kapott eredmények mögött meghúzódó társadalmi folyamatok és összefüggésrendszerek (többváltozós, a survey adatfelvétel eredményein alapuló) elemzését. A szerzők újszerű megközelítésben a politikát nem kizárólag a partikuláris társadalmi érdekek megjelenésének szférájaként, nem is az egyes politikai szereplők egyéni stratégiájaként értelmezik, hanem a kettőt dinamikus kölcsönhatásban, rendszerként, a politikát pedig fontos integrátorként szemlélve arra kíváncsiak: milyen mechanizmusokon keresztül járul hozzá a politika a társadalmi integrációhoz Magyarországon. Az egyes politikai akciók, rendelkezések elemzésével egyik fontos eredményként megállapítják, hogy a hazai politikai rendszer a társadalmi csoportok közötti szakadékokat a redistribúció, a kommunikáció és az életvilágon belüli bizalmi kapcsolatok meggyengítése mint eszközök segítségével elmélyítette és az átjárási lehetőségeket beszűkítette.

Balogh, Czibere, Kovách és Nemes-Zámbó tanulmányukban a redistribúciós rendszerből származó társadalmi jövedelmek integrációra gyakorolt hatását elemzik a survey adatfelvétel eredményei alapján. E társadalmi jövedelmeknek két dimenzióját különböztetik meg: a jóléti juttatásokat (amelyből minden második felnőtt magyar állampolgár részesül valamilyen mértékben; főként a nyugdíjak, a családtámogatások és a szociális juttatások tartoznak ide), valamint a projektalapú támogatásokat. Mivel tartalmasan elemzik, hogy mely, az integrációs tipológia által kijelölt társadalmi csoport milyen mértékben részesül társadalmi jövedelemből mint redistributív forrásból, egy más szemléletű tanulmányrészben a szerzők a projektalapú juttatások területi megoszlását vizsgálják. A tanulmánynak ebben a második részében a megállapításaik érvényességét hat szakértővel készített interjú elemzésével teszik teljessé, így a szerzők írása a magyarországi pályázati rendszer egyik első tudományos kritikájaként is felfogható, és hasznos információval gazdagítja mind a szakmai, mind a szélesebb nyilvánosságot. Beszámolnak a pályázati rendszer központosításáról, a forrásfelhasználások egyre alacsonyabb szintű hatékonyságáról, és egyedülálló módon a pályázati rendszer szereplőinek struktúráját is kifejlesztik. Összességében pedig bemutatják, hogy a pályázati rendszer inkább hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradásához, mint hogy csökkentené azokat.

Pálné Kovács Ilona tanulmányával kezdődik a kötet második fejezete, amely a kormányzás különböző szintjeinek integrációs szerepét vizsgálja. E tanulmány a kormányzás középszintjével, nevezetesen a megyerendszerrel foglalkozik; első sorban a jogi-adminisztrációs környezet leíró bemutatásával, másodsorban pedig

az 1990 utáni jogi változások önkormányzati mozgástérre gyakorolt hatásának elemzésével. A tanulmány kiindulópontjául a megyerendszer (és általánosságban a regionális kormányzás) integrációs szerepe, illetve az a kérdés szolgál, hogy a decentralizáció vajon erősíti vagy gyengíti a (nemzet)államot, illetve az olyan nemzetközi politikai szervezeteket, mint az Európai Unió. Az elemzés olvasásakor többféle aspektusból bontakozik ki az olvasóban a megyerendszer ellentmondásossága: egyrészt a megyei kormányzás funkcionális összekapcsoltsága és éles elkülönítése más regionális szintektől, másfelől a megyerendszer feladattalansága és pótcselekvési kényszerei, valamint ezzel párhuzamosan a rendkívül limitált (jogi, pénzügyi és humán) kapacitásai vonatkozásában is. A szerző megállapítása szerint a hatalom területi szerkezete az utóbbi évtizedben fejnehézzé vált: homokóra formából fordított piramis alakúvá, ám ez a központosított helyzet hatékonytalanabb és költségesebb.

A megyei szintet Tamás Veronikának a helyi kormányzási szintről, a helyi önkormányzatokról, valamint általánosságban a helyi társadalmi integrációról szóló tanulmánya követi a kötetben. A szerző korábbi kutatási eredmények, a szabályozási környezet, illetve önkormányzati honlapok elemzésén keresztül (utóbbi kapcsán az együttműködésekről tett említéseket keresve) azt vizsgálja: mennyire jellemző a társadalmi szereplők beemelése a politikai döntéshozásba a kormányzás különböző szintjein, vagyis beszélhetünk-e „governance”-ről az a) állampolgári participáció, b) civil szervezetek bevonása vagy a c) komplex partnerségek kialakulása területén. Ami az első dimenziót illeti, megállapítást nyer, hogy a helyi politikai aktivitás (az úgynevezett „aktív befolyásolási tevékenységeket” leszámítva) az országosénál alacsonyabb vagy csökkenő tendenciát mutat. Az aktív befolyásolási tevékenységek (így például tüntetések) ezzel ellentétben megjelennek, többek között a különböző nagy építkezési projektek elleni tiltakozások formájában. A második dimenzió vonatkozásában a szerző megállapítja, hogy egyes civil szervezetek sok esetben kerülnek be a helyi döntéshozásba. A harmadik kapcsán az önkormányzati és vállalkozói együttműködések tipizálja a szerző, és az ad hoc együttműködések mellett három tartós típust különböztet meg: a stratégiai partnerséget, a konzorciális együttműködést és az együttműködési megállapodást. A szerző zárószavai alapján a helyi kormányzati szereplők potenciálisan jó integrátorok, de ez a potenciál forráshiány és a mozgástér szűkülése miatt nem aktualizálódik, miközben a decentralizáció számos közvetlen és közvetett gazdasági-társadalmi előnnyel járna.

A „piros” kötet hatodik tanulmányában a civil társadalommal szembeni kormányzati fellépések annak integrációs szerepére gyakorolt hatását vizsgálja a Gerő-Kerényi szerzőpáros, a KSH adatait felhasználva. Kiindulópontjuk az a nem valóra vált rendszerváltáskori elképzelés, amely szerint a civil társadalom kiemelkedő szerepet vállal majd a demokratikus intézményrendszerek megerősödésében, és így a demokratikus-rationális típusú társadalmi integrációban Magyarországon. Elméleti bevezetőjükben mind a civil társadalom funkcióit (politikai és gazdasági szférák demokratizálása, demokratikus értékrend társadalmi beágyazása, társadalmi

csoportok közötti átjárás megteremtése), mind annak szakirodalomban megjelenő intézményi típusait (mozgalmak, nonprofit szervezetek, civil szervezetek) bemutatják, hangsúlyt helyezve a típusok közötti határok plasztikus jellegére. Ugyanígy fontos elemként emelik ki az intézmények közötti normatív különbségeket, pontosabban megkülönböztetik a jobbára értéktelített (mondhatjuk: demokratikus) politikai célokkal rendelkező, főként mozgalmakat és civil szervezeteket, és az ennél tágabb körben működő nonprofit szervezeteket. Elemzésükben is követik ezt a megkülönböztetést: a Magyarországon működő civil szervezeteket főtevékenységük alapján két típusra (közéleti, nem közéleti) osztva azt állapítják meg: a civil társadalom nem megszűnik, csak átalakul Magyarországon (jóllehet – tehetjük hozzá – ez a „csak” nem kicsi). Ahogyan a civil társadalom egyre inkább pártpolitikai térben kerül értelmezésre, megszűnnek a közéleti célú szervezetek, és átadják helyüket a sport-, környezetvédelmi és egyéb kulturális célú szervezeteknek.

Illésy–Huszár–Csizmadia a munkaerőpiaci integrációs mechanizmusokról nyújtanak igazán tartalmas elméleti-történelmi háttérű elemzést. Korábbi szakirodalmakra és elméletekre alapozott kiinduló állításuk, hogy a munkaerőpiac nem tiszta piaci jellegű: a jóléti kiadások nem luxustermékek, hanem a gazdaságot stimuláló hatásuk van. A munkavállalók ugyanis, abban a biztonságban, amelyet a kiterjedt jóléti rendszer jelent számukra, kisebb kockázatot vállalnak, amikor (inaktívként vagy munkanélküliként) a nagyobb gazdasági-társadalmi hasznosságú, nagyobb hozzáadott értéket teremtő, így a nemzetgazdaságot is erősítő munkaformák irányában képezik tovább magukat. A tanulmány másik témakörét a rugalmas munkaerőpiaci formák jelentik, amelyeket egy, a munkavállalók számára kedvező (belső/funkcionális), illetve egy kedvezőtlen (külső) típusra osztanak a szerzők. Részletesen elemezve az elmúlt évek munkaerőpiaci statisztikáit, valamint Eurostat, EU-SILC és az EWCS2015³ adatfelvétel eredményei alapján a szerzők megállapítják, hogy az elmúlt években gyors sikereket könyvelt el a magyar kormány a foglalkoztatottak számának növelésében, ráadásul a bővülés nagyrészt egyenlően jelent meg a különböző presztízsű munkakörökben. Jóllehet a kormányzat a társadalmi integrációt nagyrészt a munkaerőpiacon kívánja megvalósítani, a szerzők megállapítják azt is, hogy ezt részben a jóléti kiadások megritkítása árán teszi: a magyar vált Európa legrugalmasabb munkaerőpiacává, de ez a munkavállalók számára kedvezőtlen, külső rugalmasságot jelent. Ez azt eredményezi, hogy főleg az alacsonyan képzett munkavállalók számára nincs sok lehetőség az alkalmazkodásra és továbbképzésekre, az atipikus foglalkoztatási formák pedig jogi-gazdasági értelemben kiszolgáltatottá teszik őket. Ezt pusztán a globális gazdasági konjunktúra, illetve a külföldre vándorlás lehetősége képes – ideiglenesen – ellensúlyozni. Ez nemcsak Európa egyik legnagyobb jövedelmi különbségekkel leírható rendszerét termelte ki, hanem jelentősen csökkentette a magyar gazdaság versenyképességét, és innovációra való képességét is.

3 Az EU-SILC az EU Statistics on Income and Living Conditions, az EWCS2015 pedig a European Working Conditions Survey 2015 rövidítése.

Kollányi Zsófia írása a magyar egészségüggyel foglalkozik, amely a társadalmi integráció egyik alapszintű terepe, hiszen mikroszinten az egyének jó egészsége a társadalmi életben való részvételük alapfeltétele, makroszinten pedig a társadalom egészségügyi állapota az integráció szintjének (például a társadalmi egyenlőtlenségek mértékének vagy – talán kissé meglepő módon – a GDP-nek) jó mutatója. Egészségügyi statisztikákat (olyan részletezettséggel, hogy az egészségügy helyzete iránt érdeklődők számára kiváló alapot jelenthet a tanulmány) elemezve a szerző megállapítja, hogy mind az egészségügyi állapot, mind ennek folyományaként a várható élettartam alapján európai összehasonlításban a magyarországi helyzet kiemelkedően rossz, ráadásul végzettség szerint kiemelkedő mértékű szórást láthatunk. Ennek nemcsak az egészségügyi rendszer állapota és például a prevenció hiánya az oka, hanem az olyan, a rossz egészségügyi állapotot közvetlenül meghatározó tényezők is, mint az európai szinten szintén kiemelkedő mértékű alkoholfogyasztás és dohányzás. A nagy társadalmi különbségeknek jó mutatója, hogy mind a kielégített egészségügyi szükségleteket, mind a prevenciós beavatkozásokat jelentősebb mértékben határozza meg az egyének jövedelmi helyzete, és az, hogy a kötet keretétől szolgáló melyik integrációs csoportba tartoznak a válaszadók.

A „piros” kötet utolsó fejezete, amely két tanulmányt tartalmaz, transznacionális kérdésekkel foglalkozik. Bárdi Nándor tanulmánya Magyarországnak a határon túli magyarokhoz kapcsolódó politikáját tekinti át, különös figyelmet szentelve a szabályozási-jogi-intervenciók aspektusoknak. A tanulmány tömören, de a teljesség igényével tekinti át a magyar állam és a külhoni magyarok kapcsolatait, így bárki számára jó kiindulópontként szolgálhat e kapcsolatok megértéséhez, további elemzéséhez. Kezdve az első világháború végétől a szerző kronologikus bontásban mutatja be a rendszerek és kormányzatok vonatkozó attitűdjeit és politikai cselekvéseit, a jelenkorhoz közeledve nagyobb részletezettségben, konkrét intézkedések, szabályozások és policyk bemutatásával. A szerző egyik legfontosabb megállapítása, hogy a rendszerváltást követő évtizedek kapcsán teljes konszenzus jött létre az egyes parlamenti pártok között öt dimenzióban: egyetértés abban, hogy 1) a határok helye helyett azok minőségét kell megváltoztatni, 2) a szomszédos országok magyarsága önálló kulturális intézményrendszerre jogosult, 3) politikai életük képviselőit egyenrangú partnerként kell kezelnie Magyarországnak, 4) érdekképviselőik nemzetközi fórumokon a magyar kormányzatok kötelessége, 5) a magyar államnak pénzügyileg is támogatnia kell a határon túli magyarságot.

Papp Z. Attila és Zsigmond Csilla pedig a „piros” kötet zárótanulmányában az előítéletek kontaktushipotézisét vizsgálják, vagyis azt, hogy a migrációs tapasztalatok megváltoztatják-e az egyének előítéletességét más nemzetiségek irányában – de tanulmányuk az előítéletesség iránt általánosságban érdeklődők számára is sok információval szolgál. Egy 2018-as magyarországi survey adatfelvételnek 19 társadalmi csoportjára vonatkozó attitűdkérdéseire adott válaszok alapján almintánként klaszterelemzést végeznek, majd az elutasítottság és ismerősség alapján kétdimen-

ziós térképeket készítenek. Az így kapott eredmények alapján (jóllehet, az „ismerőség” mérését kevésbé mutatják be a szerzők) megállapíthatták, hogy a legalább egy hónapos külföldön tartózkodás szignifikánsan csökkenti az előítéletet szinte valamennyi társadalmi csoport vonatkozásában. Megállapítják azt is, hogy a diplomások, a sok társadalmi kapcsolattal rendelkezők, a magasabb intézményi bizalommal rendelkezők kevésbé előítéletesek. Ugyanígy, akik jobboldali pártokra szavaznak, kevésbé előítéletesek a határon túli magyarokkal, viszont előítéletesebbek másokkal szemben. Ezt követően faktorelemzéssel az előítéleteség alapján a változókat három csoportba foglalják és regressziós modelleket alkotnak az egyes csoportokat magyarázó demográfiai változókra. Megállapítják, hogy a magas jövedelműek és a nagyvárosban élők nagyobb valószínűséggel tartoznak a mindenkiel szemben toleránsabb csoportba; a fiatalok és a nagyvárosiak nagyobb valószínűséggel tartoznak a Kelet-Közép-Európa népei irányában nagyobb toleranciával rendelkezők körébe (amelyet a vallásosság is erősít), illetve hogy a falvak lakói nagyobb eséllyel tartoznak az etnocentrikusok körébe (akik elutasítók azokkal szemben, akik nem hazai, külföldi vagy külföldre vándorolt magyarok). Ez utóbbit erősíti annak megítélése is, hogy mennyire érzik magukat a válaszadók a helyi társadalomba integráltnak.

A *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban* címet viselő, kék betűkkel szedett borítójú kötet a korábbiak testvére: az ebben foglalt tanulmányok közös jellemzője, hogy a társadalmi integrációt a területi vagy vertikális mobilitással párhuzamosan elemzik.

A „kék” kötet első tanulmányában a Huszár-Szabó szerzőpáros azt a kérdést teszi fel: hogyan befolyásolja a pártpreferencia a saját társadalmi mobilitás érzékelését. Az ezzel kapcsolatos oksági viszony kettős lehet: azok, akik felfelé történő mobilitást érzékelnek saját életükben, az aktuális kormányzat mellett tehetik le a voksukat, ugyanakkor egy adott párt iránti szimpátia is befolyásolhatja, hogy a választók hogyan értékelik saját sorsukat. A survey adatelemzésre alapozott tanulmány nagy erénye, hogy megkülönbözteti az inter- és intragenerációs mobilitást (saját életben tapasztalt, illetve a szülőkhöz képest érzékelt felemelkedés vagy lecsúszás), így négy csoportot különböztetnek meg. 1) mindkét típusú mobilitásban pozitív változást érzékelők (29 százalék), 2) mindkettőben változatlanságot érzékelők (21 százalék), 3) „csak” a szülőkhöz képest emelkedést érzékelők (21 százalék), illetve mindkettőben lecsúszást érzékelők (11 százalék). ANOVA és regresszióelemzést alkalmazva a szerzők megállapítják, hogy a Fidesz-szavazók nagyobb arányban tartoznak a nyertesek közé, a „régi establishment (MSZP-/DK-) szavazók a csak intergenerációs emelkedést érzékelők táborába tartoznak nagyobb eséllyel, végül mind a liberális-zöldpártok (Momentum, LMP), mind a Jobbik szavazói nagyon hasonlóak egymáshoz abban az értelemben, hogy szüleikhez képest nem, saját életükben viszont érzékelnek pozitív változásokat.

A következő tanulmányban Huszár-Balogh-Györi azt mutatják be, hogy nők és férfiak között mennyiben tapasztalható egyenlőtlenség a társadalmi mobilitási lehetőségekben. Tanulmányuk kezdetén a második világháborút követő mobilitási

statisztikákat mutatják be (különös figyelemmel a nemi különbségekre). Bár Magyarországról részletes statisztikák a 2000-es évektől kezdve nem álltak rendelkezésre, a szerzők úgy összegzik az eredményeket, hogy ezt megelőzően a nők a lefelé történő, a férfiakra pedig a felfelé történő mobilitás volt a jellemzőbb. Elemzésükben, amelyben az intergenerációs mobilitást a szülőkhöz képest a foglalkoztatási pozícióban történt változásként ragadják meg, logisztikus regressziós modellekkel mutatják be a mobilitás abszolút és relatív (származási társadalmi csoportfüggő) formáit mozgó okokat. Eredményeik alapján a mobilitási esélyek nemek szerinti bontásban a 2000-es évektől megfordultak: a társadalmilag mobil nők körében immár többet találunk a felfelé, mint lefelé mobil között, miközben a férfiak már kisebb arányban tartoznak a felfelé mobilak közé. Fontos azonban, hogy bár a nemek közötti egyenlőtlenségek csökkentek ebből a szempontból, ez főleg általánosságban, a középső státusszegmensre vonatkozik. A „padló” a nőknél ragadósabb, mint a „plafon”, miközben a férfiak körében épp fordított a helyzet. A legalsó szegmensből nőként a férfiakhoz képest nagyon nehéz kitörni, miközben a magas státusú nők jóval könnyebben veszítik el megszerzett pozícióikat, mint a férfiak.

A második tanulmánykötet harmadik tanulmánya átfogó képet ad a kutatási folyamatról és az integrációs társadalomstruktúrához vezető út empirikus lépéseiről. Gerő–Hajdu–Kovács–Kristóf–Szabó részletesen elemzik az Orbán-kormányok társadalompolitikai lépéseit, amelyeket öt, az integráció szempontjából lényeges csoportba foglaltak: 1) munkahelyteremtés, 2) jövedelmek, 3) nyugdíjrendszer, 4) középösztályt szolgáló intézkedések, 5) szociálpolitika. Az egyes kategóriákba tartozó lépések, valamint sikerességük (sikertelenségük) mértékének részletes elemzését követően a hét integrációalapú társadalmi csoport bemutatása következik. A vertikális mobilitáshoz kapcsolódóan a szerzőket a korábbi állapothoz (korábbi kutatási eredményeikhez) viszonyított változások érdeklik. Megállapítják, hogy az integrációs csoportok hasonlóképpen különülnek el, mint a 2015-ös elemzésük során; hogy a munkaintenzitás növekvő tendenciát mutat (több az aktív foglalkoztatott, így magasabb a munkaerőpiacon integráltak aránya); illetve, ahelyett, hogy csökkent volna, mind a normakövető dezintegráltak, mind a kirekesztett alulintegráltak aránya, vagyis a két dezintegrált csoport létszáma növekedett: a társadalmi integráció mértéke csökkent az időszakban.

A Szabó és Gerő által jegyzett következő tanulmány *A magyar társadalom politikai integrációja* címet viseli. Az elemzés párhuzamba állítható a másik kötetben megjelent tanulmányukkal, amennyiben kérdésük mindkettőben, hogy milyen módon integrálja a politika a magyar társadalmat, Habermasra alapozott integrációtípológiára támaszkodó alapállításuk pedig, hogy a politika Magyarországon önálló integrációs tényezővé vált. Elemzésükben, amelyben a kérdőíves adatfelvétel eredményeit vizsgálják, attitűdök alapján képeznek válaszadói klasztereket. Az attitűdkérdések összefoglalóan az etatizmus szintjét, a tekintélyelvűség mértékét, illetve az állami beavatkozások elutasításának volumenét mérik. Az ezek mentén képzett klaszterek

öt társadalmi csoport körvonalaznak: az 1) elégedett jobboldaliak, az 2) elégedetlen jobboldaliak, a 3) jövőben bízók, a 4) frusztráltak-kilátástalanok csoportját, illetve az 5) elégedetlen baloldaliakét. A szerzők mindezeket követően bemutatják az így kapott csoportok megjelenését az integrációalapú társadalmi struktúra egyes szintjein, és azt, hogy az egyes csoportok milyen politikai aktivitási tevékenységekkel jellemezhetők. Következtetéseik körében megállapítják, hogy az integrációs struktúrában elfoglalt helyet sokkal inkább jelzik mutatóként az elemzett, államhoz kapcsolódó attitűdök, semmint a politikai pártpreferenciák.

A vertikális mobilitást követően a térbeni mobilitás és a vándorlás kérdéseivel foglalkozik a „kék” kötet következő három tanulmánya. Csizmady–Győri–Kőszeghy–Rácz a survey adatfelvétel eredményeit felhasználva azt vizsgálják: mi jellemezte a magyarok migrációs terveit és szokásait a vizsgált 2010-es évtizedben. A tanulmányból részletesen megismerhetők a belső és külföldre irányuló vándorlások statisztikái, és általában a migrációval kapcsolatos legfontosabb fogalmak is. A szerzők az egyes integrációs struktúra alapján értelmezett társadalmi csoportok közötti mobilitási különbségeket vizsgálva megállapítják, hogy a mobilitás gyakorisága fordítottan arányos a mobilitás távjával, és megállapítják azt is, hogy általában a struktúra felsőbb rétegeibe tartozók mobilabbak, míg az alulintegráltakra sok esetben még a településen belüli költözés sem jellemző a felnőtt életútjuk során. Összességében a földrajzi mobilitás volumene Magyarországon alacsony, amit az ingatlanpiaci körülmények is nagymértékben magyaráznak. Külön fejezetet szánnak a szerzők egy, a mobilitással kapcsolatos rendkívül fontos kérdésnek, nevezetesen az ingázásnak. Megállapítják, hogy az ingázás mintázatai eltérnek Magyarország különböző régióiban, főként a településszerkezeti különbségek folyamánként, valamint hogy ebben is érvényesül: a magasabb volumenű ingázás a jobb helyzetűek körében jellemző.

Dávid, Albert és Huszti tanulmányukban a (tartós és ideiglenes) földrajzi mobilitást a társadalmi tőkével (főként az erős kapcsolatokkal) összefüggésben tárgyalják. A bevezető fejezetekben áttekinti a magyarországi földrajzi mobilitás jellemzőit, különösen a mobilitás jellemző céljait. A mobilitás és társadalmi kapcsolatok vonatkozásában megállapítják, hogy a nagy földrajzi távolságok még az információs korban is kedvezőtlenül hatnak az erős kapcsolatok fenntarthatóságára. A kérdőíves adatfelvétel eredményeinek elemzéséből az is kiderül: a mobilabbak körében több a baráti kapcsolat a bizalmas kapcsolatokon belül, míg az immobilak körében inkább a családi kapcsolatok aránya a jelentősebb, és ezen túlmenően: míg az immobilak körében a barátok száma az életkor előrehaladtával csökken, ez a mobilakra nem jellemző. Bár az integrációs struktúrával való összevetésben az elemzés csak a legfontosabb összefüggések megállapítására szorítkozik, ebből is kiderül: minél integráltabb valaki, annál inkább képes arra, hogy a mobilitás ellenére is fenntartsa (bizalmas, erős) társadalmi kapcsolatait is.

A kötet térbeli mobilitással foglalkozó részének harmadik tanulmányában a Bakó–Kálmán szerzőpáros az ingázás kérdéseivel foglalkozik. Kiindulópontjuk ha-

sonló a kötetben szereplő más szerzők alapállításához: a társadalmi különbségeket a térbeli mobilitással ellensúlyozni lehet – ám a kettő, mint azt láhattuk, egymással is összefügg. Az ingázás makro- és mikroszintű elméleteinek áttekintését követően korábbi kutatási eredmények bemutatásának körében közlik a szerzők a tapasztalatot: a kétkeresős háztartásokban a férfiak általában nagyobb távolságokat ingáznak, mint a nők, mert – közgazdaságtani költség-haszon kalkulációkból kiindulón – az alacsonyabb női bérek nem érik meg a fáradságot: a közelségért feláldozzák bérük egy részét. Saját elemzésükben a szerzők a KSH népszámlálási adatai alapján regressziós modelleket készítenek az ingázás idejére ható tényezők becslésére. Megállapítják, hogy bár a férfiaknak jobb a foglalkoztatottá válási esélyeik, és valóban nagyobb távokat ingáznak a nőknél, a különbségek csökkentek az utóbbi évtizedekben. Ezen túlmenően a fiatalabbak, az alacsonyabb iskolai végzettségűek és a kisebb települések lakói nagyobb távolságokat kényszerülnek megtenni ingázásaik során.

A „kék” kötet nyolcadik tanulmányában Rácz Andrea egy, korábban a kötetekben nem vizsgált, de szintén fontos integrációs intézménynek, nevezetesen a szociális munkások integrációban és társadalmi mobilitásban betöltött szerepével, lehetőségeikkel és korlátaival foglalkozik. Interjú adatfelvételben szociális munkásokat, egy kérdőíves adatfelvételben pedig több település lakóit, valamint a gyermekvédelmi szolgáltatásokkal érintett szülőket kérdez. Az interjú munkarész kapcsán megállapítja, hogy a szociális munkások nagymértékű eszköztelenségről, kiégettségről és a kapacitások hiányáról számolnak be, ami veszélyezteti az alulintegrált társadalmi csoportok társadalmi integrációra való képessé tételét. A kérdőíves kutatások eredményei alapján megállapítja, hogy a jó helyzetű települések lakói azok, akik lényegesen jobban ismerik a gyermekvédelmi szociális szolgáltatásokat, mégis a rosszabb anyagi körülmények között élők nagyobb arányban veszik igénybe azokat, annak ellenére, hogy a jobb helyzetű térségekben a szociális ellátások minősége is sokkal jobb. A szülők általánosságban nagyon elégedetlenek a sokszor csak önkormányzati informális kapcsolatokkal igénybe vehető, és alacsony kompetenciájú szakemberek által biztosított gyermekvédelmi szolgáltatásokkal.

A Boza–Csáki–Ilyés–Köllő–Kőműves–Márk–Mészáros szerzőcsoport által jegyzett tanulmány egy magas módszertani színvonalon megvalósított és a nemzetközi szakirodalmi kontextusban is hiánypótló témában, a börtönviseltek reintegrációjának kérdéskörében készült munka. A börtönviseltek nyomunkövetési rendszerének négymillió személy kilencévi munkaköri adatait tartalmazó adatbázisán végeztek adatelemzést (és, tekintve, hogy a magyar férfi népességnek közel 7 százaléka kerül 64 éves koráig börtönbe, az elemzés megbízhatósága magas). Az regressziós becslések eredményeképp megállapítják, hogy a börtönviselteket nagyobb eséllyel veszik fel olyan munkakörökbe, ahol kicsi a potenciális kár (alkalmi munkák, vagy ahol egyébként is sok a munkanélküliségből átvett személy), és nagyobb eséllyel kerülnek alacsonyabban fizetett munkakörökbe a szabadultak, mint ahol korábban dolgoztak. Egy további, részletesebb, és a statisztikák alapján feltételezett

személyközi kapcsolatokat is tartalmazó adatbázisra alapozott, egyéni életutakat vizsgáló modellezéssel azt is megállapítják a szerzők, hogy más, korábbi ismerős jelenléte a cégnél csökkenti annak az esélyét, hogy a szabadult munkaviszonya hamar véget érjen. Ez azt is jelenti tehát, hogy a szabadultak újraintegrációjában, a munkáltatói bizalom kialakításában a személyközi kapcsolatoknak nagy szerepe van.

A *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban* című kötet utolsó, két tanulmányt tartalmazó fejezete, a „piros” kötethez hasonlóan transznacionális kérdésekkel: a hazai diaszpórapolitikával, illetve a bevándorlással foglalkozik. Papp Z., Kovács és Kovács tanulmánya azt a kérdést járja körbe: hogyan változott a magyarországi diaszpórapolitika az 1960-as évektől. Fontos megjegyezni: a Kárpát-medencei magyarság nem nevezhető diaszpórának, mert az, hogy Magyarország határain kívül élnek, nem kivándorlási folyamatok eredménye. A Kárpát-medencén kívüli, magyar származású népesség létszámát a szerzők 2-2,5 millió főre becsülik. A kivándorlási statisztikákat, továbbá a magyar diaszpórapolitikák történetét részletesen bemutatva megkülönböztetik e politikák három típusát: a kapacitásépítőt, a jogkiterjesztőt és a kötelezettségbehajtót. Elemzésükben kivándorolt magyarok körében végzett online kérdőívezés eredményeit mutatják be, amelyben céljuk a magyar közösségi eseményeken való részvétel feltérképezése volt. Az elemzés eredményeképp a kivándorolt magyarok három típusát különböztetik meg: a) az elkötelezett diaszpórát, akik érdeklődnek a kinti magyar kulturális események iránt; b) a „megszólíthatatlanokat”, akik egyáltalán nem; valamint a c) politizáló migránsokat, akiknek az érdeklődése sokkal inkább a magyarországi politikai-gazdasági eseményekre koncentrálódik, de kinti kulturális programokat kevésbé látogatnak. A szerzők a válaszadók kivándorlási motivációi mellett azt is bemutatják: az első csoport főként más kinti magyarokkal ápol szoros kapcsolatot, a második csoport leginkább senkivel, a harmadik pedig inkább a helyi népességgel.

A kötet utolsó, tizenegyedik tanulmányát Feischmidt és Zakariás jegyzi, témáját pedig az előzőhöz hasonlóan a külföldre vándorolt magyarok jelentik. A szerzők azt vizsgálják: milyen mértékben vesznek részt Németországba kivándorolt magyarok kinti önkéntes (jótékonyági) munkában, és milyen hatással van ez helyi integrációjukra. A készített 639 elemű survey adatfelvétel, valamint 15 interjú alapján, és megkülönböztetve a nem fizetett, valamint fizetett segítségnyújtást, a kapott eredmények alapján regressziós modelleket alkotnak. A modelleket vizsgálva megállapítják, a fizetetlen és fizetett segítségnyújtást ugyanazok a változók magyarázzák. Megállapítják, hogy minél jobb gazdasági helyzetben van valaki, minél idősebb, illetve minél hosszabb ideje tartózkodik külföldön, minél inkább fogyaszt német nyelvű médiatermékeket, annál nagyobb eséllyel vesz részt fizetetlen önkéntes munkában. Ugyanígy, a nem gazdasági érdekből érkezők, a magasabb helyi beágyazottsággal rendelkezők, a magas iskolai végzettségűek és a nem Fidesz-szavazók szintén szignifikánsan nagyobb eséllyel vesznek részt fizetetlen önkéntes munkában. Összességében azzal a tapasztalattal gazdagodhatunk a tanulmányt olvasva: az önkéntes munka (jótékony-

ködés), legyen az fizetett vagy fizetetlen, akkor folyik aktívabban, ha az egyén jobban integrált a kinti közösségbe, azonban az okozatiság fordítva is működik: az önkéntes munka jó integrációs terep a külföldre érkező magyarok számára.

A két kötet, amely összesen 21 tanulmányt tartalmaz, a teljesség igénye nélkül, de a magyar társadalmi élet nagyon sok aspektusáról nyújt átfogó és rendkívül tartalmas képet. A tanulmányok, elsősorban magyar források alapján, igyekeznek átfogó módon, távolabbról jött olvasók számára is bemutatni az egyes elemzések elméleti-demográfiai kontextusát. A tanulmányokat olvasva így adekvát és tudományos eredmények által megalapozott képünk alakulhat ki az Orbán-rendszer első évtizedének társadalomstruktúrájáról. Ennek a képnek alkalmasint részét képezi majd a neoliberális, jelen idejű növekedést maximalizáló gazdaságpolitika, a jövőbe látó stratégiai gondolkodás hiánya, a társadalmi fragmentáció, a szolidaritás mérséklődése és az identitáspolitika, amelyek mindegyike globális probléma is. A két kötet rámutat az Orbán-rendszer által generált társadalmi feszültségekre és a társadalmi integráció, azaz „a magyar társadalom újratermelődésének” akadályaira, és olvasása így ajánlható mindenkinek, akik érdeklődik a közügyek, a magyar társadalom (vagy magyarként a globális társadalom) csapdáinak mibenléte, illetve a lehetséges kiutak iránt.

A két kötet tartalmaz olyan kritikai elemeket is, amelyek nemcsak egy „ideáltípus” és a valóság közötti, hanem a rendszer belső ideológiája és tényleges működése közötti feszültséget, ellentmondásokat húzzák alá (így például a munkaalapúnak nevezett társadalom és a szűkülő munkavállalói szabadság közötti; a helyi fejlesztések, az identitásteremtés és az önkormányzatiság megszüntetése közötti, vagy a kis-piacpárti és nagy-menedzser állam eszméje közötti ellentmondásokat). A kötetet a recenzióban párhuzamba állítottam olyan korábbi, a magyar társadalom struktúrájával foglalkozó művekkel, amelyek az államszocialista rendszer ordító belső ellentmondásaival foglalkoztak. Annak kérdése, hogy a jelen kötetek, a bennük felmutatott újfajta társadalomstruktúra-modell, illetve az ebből várhatóan kibontakozó új kutatások képesek lesznek-e iskolát teremtvén felnőni elődeikhez, egyelőre kérdéses. Ha nem, annak oka meggyőződésem szerint semmi esetre sem e munkáknak a minőségében keresendő majd. Ha kisebb visszhangjuk lesz, mint az elődöknek, az a rendszerben magában keresendő. Az államszocialista rendszerek egyik tulajdonsága az volt, hogy voltak elveik – így képmutatásuk ordító volt. Az Orbán-rendszerről ez véleményem szerint kevésbé elmondható: fontosságukban az elvek a népszerűség alá sorolódnak. Ennek következtében a jelen kritikai munkák, bár létük hasonlóan rendkívül fontos, és szakma számára kincset érnek, társadalmi hatásukban vélhetően alatta maradnak majd a korábbi nagy struktúrakutatásoknak.

Távolról is olvasható? A szövegbányászat perspektívája a szociológiai kutatásban¹

Is it readable from a distance? The perspective of text mining in sociological research

Szigeti Ákos²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.2.5>

Beérkezés: 2021. 12. 16.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 07. 13.

Elfogadás: 2022. 07. 22.

„Neither the complications nor the opportunities necessitate outright rejection or unreflective acceptance” (Dobson 2019: 10)

„A komplikációk és a lehetőségek sem vezethetnek teljes elutasításhoz vagy reflexió nélküli elfogadáshoz.” (Dobson 2019: 10)

A *Módszeresen* szociológiai metodológia előadás- és vitasorozat kilencedik alkalma a nagy mennyiségű szöveges adat gyűjtésére és automatizált elemzésére szolgáló szövegbányászatról szólt. A Társadalomtudományi Kutatóközpont és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar közös szervezésében megvalósuló online esemény bevezető előadását Németh Renáta (ELTE TáTK, RC2S2) tartotta. A bevezetőt követő kerekasztal-beszélgetés résztvevőjeként felszólalt Barna Ildikó (ELTE TáTK, RC2S2), Bodor Péter (ELTE TáTK), Géring Zsuzsanna (BGE), Kmetty Zoltán (TK CSS-Recens és ELTE TáTK), Ring Orsolya (TK PTI és TK CSS-RECENS), Sik Domonkos (ELTE TáTK) és Szigeti Ákos (NKE RDI). A beszélgetés moderátora Gárdos Judit (TK SZI) volt.

A szövegbányászat mint társadalomkutatási módszer

Bevezető előadásában Németh Renáta elkülönítette a szociológiában több évtizede használt tartalomelemzést a társadalomkutatás által nemrégiben felfedezett szö-

¹ A beszámoló az Innovációs és Technológiai Minisztérium Kooperatív Doktori Program Doktori Hallgatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Nemzeti Közszolgálati Egyetem, email: sziget.akos@uni-nke.hu

vegbányásztatótól, mely az adattudomány, a mesterségesintelligencia-kutatás és a számítógépes nyelvészet területéről származik. A szövegbányászat, a természetes nyelvfeldolgozás (angolul natural language processing, NLP) és a szöveganalitika kifejezéseket bár sokszor szinonimaként használják, jelentésük mégis eltérő: a szövegbányászat során a strukturálatlan szöveges adatokat a természetesnyelv-feldolgozási algoritmusok teszik alkalmassá a különböző automatizált szöveganalitikai módszerek általi elemzésre (Németh et al. 2020). Az előadó a szövegbányászat mint társadalomtudományban alkalmazott módszer három jellemzőjét emelte ki: (1) az adattudományi jelleg miatti sajátos logikáját, melyre példa a meglévő elméletek új adatokon való vizsgálatát lehetővé tevő, a dokumentumok előzetes, kézi felcímkézésén alapuló felügyelt tanulás; (2) sajátos kutatási kérdéseit, így azt, hogy az üzleti szférából átvett, a véleményeket és érzelmeket detektáló szentiment- és emócióelemzés képes lehet például a gyűlöletbeszéd felismerésére; (3) sajátos módszereit, amelyek közül kiemelte a topikmodellezést, mely egy dokumentumgyűjtemény tipikus témáinak azonosítását tűzi ki célul, illetve a szóbeágyazást, mely a szavak jelentésének eltérését vagy hasonlóságát képes kimutatni a szavak vektortérbeli reprezentációjának segítségével.

Járatlan terepen a szövegbányászat segítségével

A kerekasztal-beszélgetés résztvevőinek többsége maga is használ szövegbányászati módszereket kutatásaiban, melyre elsősorban a nagy mennyiségű szöveges adat rendelkezésre állása ad okot és lehetőséget. Barna Ildikó antiszemitizmuskutatásaiban a téma legújabb kutatási terepét adó internetes platformokon elérhető hozzászólások, történeti kutatásaiban pedig a holokauszt túlélőkkel készült számos elemezhető interjú feldolgozása céljából adaptálta a szövegbányászatot módszertani eszköztárába. Géring Zsuzsanna az amúgy jellemzően kismintás kvalitatív módszerrel dolgozó diskurzuselemzés során, főként más módszerrel tovább vizsgálható diskurzusrészek detektálására, kevert módszerű szövegelemzés egyik eszközeként használja a szöveganalitikát. Ring Orsolya szintén diskurzusok elemzésében, illetve a levéltárakban elérhető hatalmas mennyiségű dokumentum mintázatainak feltárásában alkalmazza a módszert. Sik Domonkos szerint a szövegbányászati módszerek segítségével olyan kutatási terep, „terra incognita” tárul fel, melyet másképpen nem tudnánk elérni és vizsgálni – így az ő egyik kutatási területén, a depresszió vizsgálatában is új lehetőségek nyílnak. Kmetty Zoltán szintén a kérdőíves módszerrel nehezen kutatható, internetes fórumokon annál inkább megmutatkozó depresszió, öngyilkosság és önsértés vizsgálata során alkalmaz szöveganalitikát. Szigeti Ákos doktori munkájában a darknetet vizsgálja, melynek felhasználói szintén nehezen érhetők el közvetlenül, azonban az általuk generált nagy mennyiségű szöveges adat lehetőséget ad szövegbányászat segítségével való vizsgálatukra. Bodor Péter saját bevallása szerint kívülállóként figyeli a szövegbányászat társadalomtudományi al-

kalmazásának jelenlegi „kísérleti fázisát”, mikor még számos területen kipróbálják a módszert. Várakozása szerint a szöveganalitika vizsgálati terepe a jövőben leszűkül, hiszen valójában a társas interakcióknak csupán egy szeglete reprezentálódik elemezhető beszéd vagy szöveg formátumban.

Exploratív vagy konfirmatív a szöveganalitika?

A szöveganalitikai módszerek bár a vállalati szférában jellemzően exploratív jellegű vizsgálatokban kerülnek alkalmazásra, a társadalomtudományban mind exploratív, mind konfirmatív kutatási célra alkalmazhatók. Sik Domonkos munkatársaival a depressziós fórumok hozzászólásainak vizsgálatában először exploratív céllal használta a szöveganalitikát, és egy viszonylag egyszerű elkülönítésre, a depresszió biológiai, pszichológiai, társadalmi keretezésének megkülönböztetésére próbálta megtanítani az algoritmust (Németh et al. 2022). Miután ezen a területen kevésbé jártak sikerrel, és az algoritmus nem tudta elég jól bejósolni az előre megadott kategóriákat, egy másik, szintén exploratív irányt próbáltak ki: tematikus csomópontokat kerestek topikmodellezéssel, melyet a kutató sikeresebbnek értékelt (Sik et al. 2021). Ezt követően, az utóbbi időben kezdtek el szóbeágyazással dolgozni, melynek segítségével azt a hipotézist tesztelik, hogy a depresszióról szóló diskurzusban a biomedikális megközelítés leuralja a többi megközelítést. Tehát utóbbi esetben konfirmatív céllal alkalmaznak szöveganalitikát. Ezzel szemben a szövegbányászat „bölcsője”, az ipari alkalmazás jellemzően nem konfirmatív, sokkal inkább exploratív modellekben gondolkodik – tette hozzá Kmetty Zoltán. A társadalomtudomány szerepe, hogy konfirmatív kutatásokat is végezzen, hiszen a megfelelő kérdéseket a társadalomtudósok képesek feltenni. Ugyanakkor a szöveganalitika esetében nem mindig különül el egyértelműen az exploratív és a konfirmatív megközelítés.

A kutatói döntés szerepe a szövegbányászatban

A beszélgetés résztvevői a szövegbányászat számos olyan lépését identifikálták, melyek (akár szubjektív) kutatói döntést igényelnek, ugyanakkor ezek előfordulását természetesnek tartják, és nem hibaként tekintenek rájuk. A diskurzuselemzés működésének megértését segítő, Géring Zsuzsanna a társadalomtudomány nyelvi fordulatára utalt vissza, melyet követően a szociológia a szöveget nem csupán lenyomatként, hanem egyfajta cselekvési térként értelmezi. Ebben a megközelítésben nagy jelentőséggel bír, hogy hogyan jelöljük ki a szövegkorpusz határait, amellyel dolgozunk. A kijelölés elsősorban a webes tartalmak esetében okoz nehézséget és igényel kutatói döntést, hiszen e szövegeknek nincs előre megadott eleje és vége, mint ahogyan a nyomtatásban megjelenő újságcikkeknek vagy könyveknek. Kmetty Zoltán hozzátette, hogy mivel a szövegbányászattal vizsgált digitális adatok – szemben például a kérdőíves adatokkal – nem kutatási célból készülnek, így tágabb teret

adnak az operacionalizációra – például a kérdőívek meglévő moduljaihoz, skáláihoz képest. Megerősítette, hogy fontos lépés a korpusz határainak definiálása az irreleváns elemek kiszűrése céljából, de az is kutatói döntésen múlik, hogy hogyan fogjuk meg a vizsgálandó fogalmakat. Konfirmatív megközelítés esetén az elképzelés operacionalizációja még kritikusabb. További példa kutatói döntésre a futtatások számának meghatározása topikmodellezés esetében, melyre ugyan vannak elfogadott megoldások, kánonszerű megoldás nincs. Hozzátette, hogy a digitális adatokkal való munkában a kutatói döntésnek nagyobb szerepe van, mint más adatok esetében. Sik Domonkos úgy látja, hogy a szövegek elemzése során egy olyan weberi megközelítésmóddal dolgozunk, ahol a szövegeket körkörösén vizsgáljuk az elmélet és az azonosítható ideáltípusok felől, egy olyan illesztési folyamatban, melynek abszolút értelemben nincs végpontja, a megértés idővel szaturálódik és áll össze koherens értelmezéssé. A folyamatot befolyásolja továbbá, hogy ezek a kutatások jellemzően csapatmunkára épülnek, ami ugyanakkor jó is, hiszen minél többféle perspektíva tud bekapcsolódni a kutatásba, annál izgalmasabbak lesznek az eredmények is.

A kutatások szubjektivitásának kérdése valójában a társadalomkutatás egészét érinti. Szigeti Ákos szerint nincs szubjektivitásmentes kutatás, folyamatosan kutatói döntéseket kell hoznunk a résztvevői megfigyeléstől a statisztikai elemzésig, beleértve a szövegbányászatot is. A kérdés inkább az, hogy kutatóként képesek és hajlandók vagyunk-e ezeket a döntéseket transzparenssé bemutatni. Parti Katalinnal közös tanulmányának eredményei szerint ehhez olyan közeget lenne szükséges megteremteni a tudományon belül, mely elfogadja a hibákat, bukásokat, és képes tanulni belőlük (Parti–Szigeti 2021). Interjúalanyaik szerint ehhez elsősorban az akadémiai kapuőröknek és a folyóiratok szerkesztőségében elhelyezkedőknek kellene másként viszonyulniuk a publikációkhoz, és nem csak az ún. „sikeres kutatásokat”, tanulmányokat kellene publikálniuk. Rengeteget segíthet továbbá a nyílt tudomány gyakorlása, melyben történt előrelépés a járvány idején: több folyóirat ingyenesen elérhetővé tette tanulmányait, és az online konferenciák is szélesebb körben váltak elérhetővé. Mindemellett a tanulmányokban is jóval nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a módszertan bemutatására, bár a szövegbányászatot alkalmazó kutatások esetében – vélhetően a módszer új jellege miatt – viszonylag részletes módszertani fejezetekkel találkozhatunk. Mindez szükséges feltétele az interoperabilitásnak, melynek köszönhetően az adott módszereket más kutatási területeken is adaptálni tudják. A szubjektivitás nem feltétlenül hibaforrás, hiszen nemcsak a kutatók, hanem maguk a kutatási alanyok is szubjektumok – egészítette ki az előbbieket Bodor Péter. A szubjektív szó ebben a tekintetben lecserélhető a perspektivikus kifejezésre: ha nem vesszük figyelembe a kutatás során a társadalmi cselekvők perspektíváját, akkor mechanizmusokká redukáljuk a társadalmi cselekvőket, akiknek nincsen saját perspektívájuk, szándékuk, nem aktív résztvevői a diskurzusnak, így rajtuk kívül álló erők hatásaként nyilvánulnak meg. Amennyiben a szubjektivitást nem azonosítjuk a hibával, hibázással, és nemcsak a kutatóét, hanem a kutatott szubjektivitását is figyelembe vesszük, akkor felül tudunk kerekedni az objektivitás-szubjektivitás problémakörön.

Társadalmi jelenségek magyarázata szövegbányászattal

A hozzászólók egyetértettek abban, hogy a szövegbányászat segítségével lehetséges bizonyos társadalmi jelenségek magyarázata, sőt előállhatnak olyan helyzetek, például természetes kísérletet lehetővé tevő szituációk, melyeket más módon nem is tudnánk vizsgálni. A szövegbányászat alkalmas társadalmi jelenségek magyarázatára, azonban ehhez Sik Domonkos szerint el kell rugaszkodnunk attól a klasszikus szociológiai paradigmától, mely szerint a társadalmi pozícióból magyarázzuk a sajátosságokat, az attitűdöket, a viselkedésmintázatokat és egyéb jellemzőket. A szociológia már említett, 20. században lezajlott nyelvi fordulata és egyrészt a Foucault nyomán kinőtt diskurzus-elemzési hagyomány, másrészt Luhmann perspektívája, aki amellet érvel, hogy a szociológiának nem az egyéni cselekvőkre kell fókuszálnia, hanem a kommunikációs rendszerekként elképzelt entitásokra, más jellegű magyarázó modelleket valószínűsít. Innentől kezdve nem egyéni sajátosságok társadalmi pozícióhoz való hozzárendelése a magyarázat modellje, hanem a diskurzusok és a kommunikációs rendszerek, folyamatok egymáshoz kapcsolódása, egymással való érintkezése, és így a szemantikai terek és határok létrejötte. Szigeti Ákos a darknet kutatásából hozott példát Sik Domonkos felvetésére: a darkneten jellemzően nem közvetlenül a személyeket vizsgálják, hanem például a hozzászólásaikat és az értékeléseiket a kriptomarketeken, melyeket különböző felhasználónevekkel írnak, azonban nem feltétlenül különböző személyek. A társadalmi jelenségek magyarázatára példát szolgáltatnak a kriptomarketokról szóló kutatások. Az illegális tevékenységeket is folytató darknetes piacokat a rendészeti szervek idővel leállítják, a bezárásokat követően pedig a kutatások szerint a felhasználók jelentős része átmigrál egy másik kriptomarketre. Szövegbányászat segítségével vizsgálható, hogy a kriptomarketekhez kapcsolódó darknetes fórumokon milyen hangulat uralkodik egy ilyen bezárás után, így segítve annak a megértését, hogy a leállás miért nem retenti el a felhasználókat. Az eredmények szerint főleg az adatvesztéssel, anyagi kárral járó bezárás után nagyobb a felzúdulás és így idővel néhányan felhagynak tevékenységükkel, azonban összességében alig változik a forgalom. Mindezt más módszerrel, konkrétan bitcointranzakciók elemzésével is megerősítették (Szigeti 2022). Az ilyen típusú validáció, illetve a más módszerekkel való kombináció a szövegbányászatot alkalmazó kutatások esetében már csak a módszer relatív új jellege miatt is célszerű lehet. Sik Domonkos megerősítette, hogy igazán akkor fognak nagy magyarázó erővel bírni a szövegbányászatot alkalmazó kutatások, amikor mellé tudunk tenni egy párhuzamos, például történeti elemzést vagy más kutatási elemet. Ehhez kapcsolódva Barna Ildikó elmondta, hogy az NLP-t alkalmazó módszereket gyakran éri az a vád, hogy az eredményeik csupán korábbi tudást validálnak, azonban véleménye szerint ez egyrészt szükséges a módszer fejlődéséhez, másrészt a validáció értéke sem lebecsülendő. Kmetty Zoltán tisztázta, hogy a Szigeti Ákos által bemutatott példában az ún. természetes kísérleti dizájn valósult meg, melyre a szövegbányászat több esetben kiváló lehetőség ad. A társadalomtudományi magyarázat eseté-

ben jellemzően valamilyen beavatkozás, visszacsatolás lehetőségére van szükség, a kísérlet is egyfajta beavatkozás, ahol ténylegesen kauzális kapcsolatok feltárására van lehetőség – tette hozzá Bodor Péter. Akár luhmanni posztstrukturalista, akár habermasi kritikai, akár más egyéb magyarázatról van szó, ezeknek mindig van valamilyen kimenete, beavatkozási síkja, mely lehet az önismeret növelése, a leleplezés vagy valamilyen társadalommérnöki ambíció, ahogy a példában az, hogy hol avatkozzunk közbe a darknetnek, hol fáj neki a legjobban. Ahogy egy másik kutatás esetében az, hogy hogyan mentsünk meg az öngyilkossággal kacérkodó emberek közül minél többet, a kockázatok azonosításának segítségével. Tehát a magyarázatok csupán egy darabig tartoznak a társadalomtudományi tanszékekre, azután kilépnek onnan, így valamilyen reális folyamatokká kívánatos őket fordítani.

Az értő emberi olvasás szerepe a szövegbányászatban

A felszólalók számos példával támasztották alá, hogy az értő olvasást az alapvetően automatizált módszerekre támaszkodó szövegbányászat során sem nélkülözhetjük, illetve azt, hogy miért van kiemelt szerepe a szociológusoknak a kutatási eredmények interpretációjában. Barna Ildikó szerint a szövegbányászatot alkalmazó kutatások több lépése is igényli az értő olvasást, ez a módszer sem úgy működik, hogy bedobjuk a szöveget egy dobozba, és magától kijön valami, ismernünk kell a szöveget, amelyet vizsgálunk. Barna Ildikót részben az inspirálta a szövegbányászat adaptálásában, hogy a kvantitatív és a kvalitatív módszerek kombinációjának nagyobb a magyarázó ereje, a szövegbányászatnak pedig van egy kvantitatív része, mely statisztikára épül, illetve van egy kvalitatív része is, mely pedig épp az értő olvasást nem nélkülözheti. Napjainkban a szociológia keresi a helyét, a társadalomtudósok ráugrottak a mesterségesintelligencia-alapú, így az NLP-t alkalmazó módszerekre is, ami azzal jár, hogy lehet „furcsa dolgokat” olvasni a területen. Lehetséges, hogy bizonyos társadalomtudományon kívüli kutatók ügyesebben használják ezeket a módszereket, azonban az interpretációhoz szükség van a társadalomtudományra, szükség van ránk, szociológusokra. Nagyon jó különböző diszciplínákkal együtt dolgozni, és az NLP-nek az egyik fantasztikus eleme, hogy kikerülhetetlenné teszi az interdiszciplinaritást, ugyanakkor az interpretációhoz szükség van a szociológiai tudásunkra.

Géring Zsuzsanna három pontban emelte ki az értő olvasás szerepét. Egyrészt azokban a kutatásokban, ahol nem kifejezetten egy konkrét elméletet vizsgálunk, a mi szerepünk, hogy detektáljuk a különböző versengő elméletek szövegekben való megjelenését. Az ilyen vizsgálatok során jellemzően nincsenek előre adott szótáraink, így vagy megalkotjuk őket, vagy a megtalált jelenségeket rendezzük kategóriákba. Példaként hozta kutatását, melyben a fenntarthatóság témáját vizsgálták üzleti iskolák képzési szövegeiben: az elmélet hét különböző fenntarthatósági dimenziót különböztet meg, azt vizsgálva, hogy a fenntarthatóság kifejezés milyen kontextusban jelenik meg, ebből négyet tudtak azonosítani (Király et al. 2021). Azonban

ehhez nem maguk építették ki előzetesen a létező összes angol szóból a szótárakat, hanem a találatokat olvasva értelmezték, hogy pontosan milyen dimenzióról van szó. Másrészt elengedhetetlen az értő olvasás a kevert módszerű alkalmazás esetén. Például amennyiben tovább elemzendő szövegeket detektálunk a szöveganalitika segítségével, ezeket valamilyen szempontrendszer szerint kódoljuk, a kódokat pedig később visszaültetjük az adatbázisba további felhasználás céljából és hozzákapcsoljuk a beszélőt (a példa esetében tehát az intézményi sajátosságokhoz). Egy másik kutatásban a jövővel kapcsolatos mondatokat olvasták végig, és arra jutottak, hogy ezek hat különböző cselekvési keretbe rendeződnek el – ennek megállapításához is szükség volt a mondatok értelemezésére és kutatói kódolására (Géring et al. 2022). Harmadrészt, amennyiben az elemzés során kiugró, nem odaillő elemek jelennek meg, az értő olvasást hívhatjuk segítségül, akár társadalomtudományi magyarázatra szorul, akár nyelvészeti okra (például metafora, irónia) vezethető vissza az adatokban felmerülő „furcsaság”.

Az értő olvasásra jelentős szerep hárul a topikmodellezés eredményeinek interpretálásában, ahol az azonosított témákat a kutatónak kell elneveznie és értelmeznie – mondta el Ring Orsolya. De nem csupán a topikmodellezés esetében van jelentősége: egy konkrét, politikai szövegeket elemző kutatásukban, szóbeágyazáson alapuló saját szótárral végzett szentimentelemzésük során több ponton az értő olvasásra támaszkodtak (Üveges et al. 2022): (1) kiválasztottak néhány száz pozitív és negatív töltetű szót, melyeket szóbeágyazással vizsgáltak politikai korpuszon, majd az eredményként megjelenő szavakat (akár több tízezret is) kézzel válogatták át; (2) ezt szinonimaszótárral dúsították, melyet újra kézzel kellett átválogatniuk; (3) a kész szótárakkal elemezték egy újság korpuszát, melyből kirajzolódott egy trend, azonban ennek értékeléséhez szükség volt a konkrét cikkek elolvasására, hiszen így tudták ellenőrizni, hogy a szótár alapján negatívként vagy pozitívként értékelt szöveg valójában az-e, ezáltal azt, hogy a szótár megfelelően működik. Szintén a topikmodellezés példáját használva illusztrálta a reflektivitás megjelenését az ilyen – ahogy már korábban is mondta – „terra incognita” megismerését segítő kutatásokban Sik Domonkos. A topikmodellezés eredményeként kapott szócsoportok értékeléséhez szükséges vizsgálni a szavak előfordulásának kontextusát, az így megjelenő elméleti, történeti vagy egyéb hátteret. Ezt a feladatot a gép nem tudja elvégezni, emberi értelmezést igényel. Ugyanakkor a folyamatot kifejezetten izgalmassá teszi az előre adott sémák hiánya, egy saját, kutatói értelmezési keret felállításának sokféle lehetősége, mely a nagymintás kérdőíves kutatási adatok elemzésében rejlő lehetőségek sokféleségéhez hasonlítható. Bodor Péter tisztázta, hogy mind a szövegen kívüli kontextus (például a szövegek forrása, szekvenciája), mind a szövegen belüli kontextus (szóbeágyazás esetén például az adott szót keretező mondat, melyből adott esetben kiderülhet, hogy csupán viccről, iróniáról van szó) értékelésében fontos szerep hárul az értő olvasásra. Az elemzésbe bevont szavak (tokenek) kiválasztása kiemelten fontos lépés, így például a személyes névmások meghagyása vagy kiszűrése

az előfeldolgozás során, hiszen ezek adott esetben szükségesek lehetnek a beszéd-szituáció megértéséhez. Mikro-diskurzuselemzéssel kiderül, hogy van egy sor olyan nyelvi elem (akár szó, morféma, igeidő), mely az adott térbeli, időbeli, személyes és szövegen belül szituációba rögzíti a szöveget, melyről szó van.

A gépi olvasás sohasem lesz olyan szinten „értő”, mint az emberi olvasás, így az eredmények értelmezésénél mindig egyet vissza kell lépünk, és el kell olvasnunk a releváns szövegeket – ismertette álláspontját Kmetty Zoltán. Saját kutatási tapasztalata alapján az emberi kódolást alkalmazó projektekben a kódolóknak el kell mondani, hogy próbáljanak meg „a gép fejével gondolkodni”, tehát próbáljanak úgy kódolni, ahogyan a gép kódolna. Hiszen kódolóként hiába látja valaki például azt, hogy egy adott cikkben egy hosszú mondat mit jelent az előző és a következő mondatok alapján, vagy hogy egy komment milyen másik kommentekre reagál, amennyiben a gép ezt nem ismerné fel, úgy nem szabad eszerint kódolni, mert nem fog működni a módszer. A jelenleg felfutó kontextuális szóbeágyazási modellek (például a Bidirectional Encoder Representations from Transformers, BERT) esetében már lehetőség van beépíteni a szöveg forrását a modellbe. Így például Kmetty Zoltán és munkatársai aktuális, oltástémájú projektjében képes címkézni a kommenteket aszerint, hogy azok oltásellenes vagy nem oltásellenes oldalon jelennek meg. Tehát lehetséges a gépi olvasást „okosítani” és még inkább „értővé” tenni, ugyanakkor mindig meglesznek a limitációi.

A kutató(csoport) szerepe az értő olvasásban

Az értő olvasás során befolyásoló tényező lehet, hogy az adott kutató mely tudományágból érkezik – tette hozzá a korábbiakhoz Géring Zsuzsanna, egy hallgatói kérdésre válaszolva. Az a multidiszciplináris projektek tapasztalata, hogy a különböző tudományágból érkező kutatók mást vesznek észre az eredményekben a tudásháttérük, illetve a tudományterületük szemléletmódja (például emberközpontú nézőpontjuk) alapján. Éppen ezért fontos és jó kutatói csoportban dolgozni az ilyen típusú projekteken, hiszen így tudnak ezek a különböző tudások érvényesülni. Azonban ilyen esetben jellemzően nem mindenki ért ugyanannyira a módszertanhoz, így szükség van olyan szereplőre, aki képes fordítani a különböző aktorok és így a különböző tudások között. Bodor Péter hozzáfűzte, hogy nemcsak az olvasások különböznek, hanem a szövegek is. Egy bevásárlócédula például egészen más olvasást igényel, mint egy mondat Krasznahorkaitól, tehát számít, hogy egy adott szöveg milyen közegben jön létre, és milyen célra szánják. Így szükség lehet differenciálni az elemzett szövegeket; ahogy Kmetty Zoltán példájában említette, lehetséges például a kommentek forrásának címkézése.

Fogalom- és jelentésváltozás vizsgálata szövegbányászattal

A fogalom- illetve jelentésváltozás története kitapintható-e szövegbányászat segítségével? E hallgatói kérdésre válaszolva Barna Ildikó elmondta, hogy vizsgálni tervezi

például a zsidó szó jelentésének változását, melyet egyelőre akadályoz az, hogy az erre alkalmas újságkorpuszok nem állnak rendelkezésünkre történeti távlatban. További nehezítő körülmény a szövegek leiratozásakor bekövetkező sztenderdizálás, melyre példa lehet a már korábban említett, holokausztról szóló interjúk leiratainak (jegyzőkönyveinek) esete, ahol az interjúalanyok és a leiratozók nyelvi jellemzői nem feltétlenül különíthetők el. Sik Domonkos megerősítette, hogy egy szövegbányászattal dolgozó kutatás során rengeteg kompromisszumot kell kötni annak mentén, hogy milyen szöveggörpuszok érhetőek el digitalizált formában. Azonban amennyiben elérhetőek hosszabb távra visszamenőleg a szöveges adatok, úgy a szövegbányászat segítségével lehetséges eszmetörténeti kutatásokat végezni, illetve a szavak jelentésének változását vizsgálni. Németh Renáta szerint a szavak jelentése kiválóan megadható szóbeágyazási modell segítségével, például az egér szó két jelentése azonosítható a szavakat reprezentáló vektortérben hozzájuk közel álló szavak alapján. E képességet kihasználva a szóbeágyazás tehát alkalmas a jelentéstörténeti vizsgálódásokra is. Kmetty Zoltán hozzátette, hogy nemzetközi szinten vannak izgalmas projektek ebben a témában, ilyen például a Google Ngram,³ mely rengeteg könyv szövegét tartalmazza digitalizált formában, és így lehetővé teszi a különböző fogalmak időbeli változásának elemzését. Vizsgálták például az angol „gay” (meleg) szó jelentését az 1900-as évektől, amiből kiderült, hogy az hogyan ment át a „daft” (bolond), majd „cheerful” (vidám) jelentéséből a jelenlegi, „homosexual” (homoszexuális) jelentésébe (Hamilton et al. 2016). Az ilyen jellegű vizsgálatokhoz tehát nagyon jó görpuszok kellenek, ugyanakkor a módszer kiválóan alkalmas erre a célra is.

Irodalom

- Dobson, J. E. (2019): *Critical Digital Humanities. The Search for a Methodology*. Urbana, Illinois: University of Illinois Press, 175.
- Géring, Z. – Tamássy, R. – Király, G. – Rakovics, M. (2022): The portrayal of the future as legitimacy construction: discursive strategies in highly ranked business schools’ external communication. *Higher Education*, 1–19.
<https://doi.org/10.1007/s10734-022-00865-1>
- Hamilton, W. L. – Leskovec, J. – Jurafsky, D. (2016): *Diachronic Word Embeddings Reveal Statistical Laws of Semantic Change*. <https://arxiv.org/abs/1605.09096>
- Király, G. – Géring, Zs. – Csillag, S. – Rakovics, M. (2021): *Sustainability at business schools: fantasy or reality?* 6th Central European Higher Education Cooperation (CEHEC) Conference, online, 2021. április 22–23.
- Németh, R. – Katona, E. – Kmetty, Z. (2020): Az automatizált szövegelemzés perspektívája a társadalomtudományokban. *Szociológiai Szemle*, 30(1): 44–62.
https://szociologia.hu/dynamic/44_62_oldal.pdf

3 Google Books Ngram Viewer. <https://books.google.com/ngrams> Letöltve: 2021. december 15.

- Németh, R. – Máté, F. – Katona, E. – Rakovics, M. – Sik, D. (2022): Bio, psycho, or social: supervised machine learning to classify discursive framing of depression in online health communities. *Quality & Quantity*, 1–23.
<https://doi.org/10.1007/s11135-021-01299-0>
- Parti, K. – Szigeti, Á. (2021): Innováció a szociológiában. A társadalomtudomány és az adattudomány metszetében elhelyezkedő, innovatív kutatási módszerekre irányuló kutatói attitűdök vizsgálata. *Socio.hu*, 11(1): 147–171.
<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.147>
- Sik, D. – Németh, R. – Katona, E. (2021): Topic modelling online depression forums: beyond narratives of self-objectification and self-blaming. *Journal of Mental Health*. <https://doi.org/10.1080/09638237.2021.1979493>
- Szigeti, Á. (2022): Szövegbányászat a dark neten: rendészettudományi alkalmazások. *Belügyi Szemle*, 70(4), 757–767. <https://doi.org/10.38146/bsz.2022.4.7>
- Üveges, I. – Csányi, G. – Ring, O. – Orosz, T. (2022): Szövegaugmentálási módszerek összehasonlítása politikai szövegek szentimentanalízise során. In *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*, 18, 521–534.